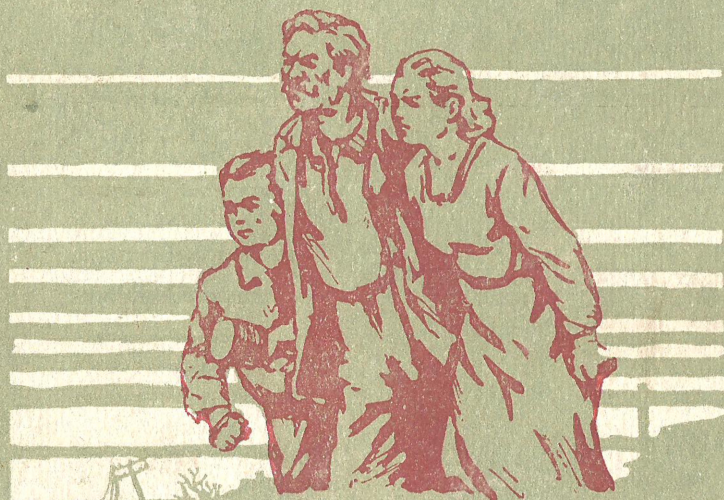

Р2
Г67

Без видачи на дом

Борис Торбагов

Нездоланні

(Сім'я Параса)

СТАЛІНСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВИДАВНИЦТВО
1952

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

100

Борис Торбагов

Нездоланні

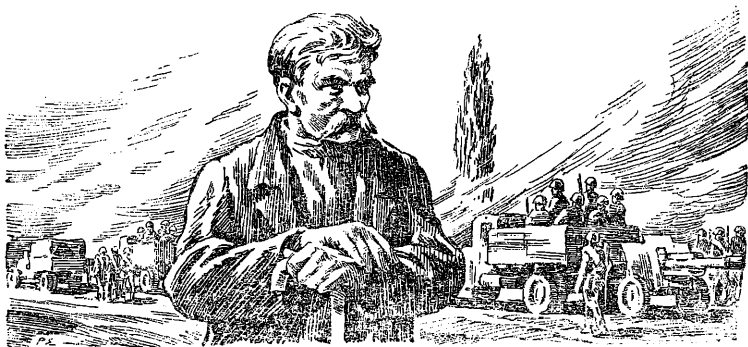
(Сім'я Тараса)

Переклад з російської

Видання третє

СТАЛІНСЬКЕ ОБЛАСНЕ ВИДАВНИЦТВО

1 9 5 2

ЧАСТИНА ПЕРША

I

Все на схід, все на схід... Хоч би одна машина на захід!

Проходили обози, вози з сіном і порожніми патронними ящиками, санітарні двоколки, квадратні домики радіостанцій; важко ступали зморе́ні коні; тримаючись за лафети гармат, брели сірі від куряви солдати. Все на схід, все на схід, повз Гостру Могилу, на Краснодар, на Кам'янськ, за Північний Донець... Проходили й зникали без сліду, ніби їх ковтав зелений і заїдливи́й пил.

А все навкруги обгорнула тривога, все сповнилося криком і стогоном, скрипом коліс, скреготом заліза, хрипкою лайкою, зойками поранених, плачем дітей, і, здавалось, сама дорога скрипить і стогне під колесами, кидається злякано між косогороми...

Тільки одна людина біля Гострої Могили була на вигляд спокійна цього липневого дня 1942 року — старий Тарас Яценко. Він стояв, важко спершись на палицю, і тяжким, непорушним поглядом дивився на все, що діялось навколо. І слова не промовив він за цілісінський день. Погаслими очима з-під сивих насуплених брів дивився він, як у тривозі корчиться і кидається

дорога. І збоку здавалось — була ця камінна людина байдужо-чужа всьому, що робилось.

Та, мабуть, серед усіх тих, хто метушився на дорозі, не було людини, у якої б так мучилась і плакала душа, як у Тараса. «Що ж це таке? Що ж це таке, товариші? — думав він. — А я? Як же я? Куди ж я з бабами й малими онуками?»

Повз нього в хмарах куряви мчали машини, — все на схід, все на схід, — пил осідав на злиденні тополі, робив їх сірими й важкими.

Що ж мені робити? Стати на дорозі й кричати, розставивши руки:— Стійте, куди ж ви? Куди ж ви йдете?— Впасти на коліна серед дороги, в порох, цілувати чоботи бійцям, благати: — Не йдіть ви нікуди! Не смієте ви йти, коли ми, старі і діти малі, лишаємось тут...»

А обози все йшли і йшли, — все на схід, все на схід, — курним горбатим шляхом, на Краснодар, на Кам'янськ, за Північний Донець, за Дон, за Волгу.

Та поки тяглась горбатим шляхом ниточка обозів, в старому Тарасі весь час миготіла, весь час жевріла надія. Раптом назустріч цьому потоку людей звідкись зі сходу, з хмар куряви, виткнуться колони, і браві хлопці в могутніх танках помчать на захід, розбиваючи все на своєму шляху. Тільки б тяглась ниточка, тільки б далі сукалась... Та ниточка ставала все тонша і тонша. Ось обірветься вона, і тоді... Та про те, що буде тоді, Тарас боявся і думати. На одному березі зостануться Тарас з німечними бабами й онуками, а десь на другому — Росія, і сини, що в армії, і все, чим жив і для чого жив шістдесят довгих років він, Тарас. Та про це краще не думати. Не думати, не чути, не говорити.

Вже смеркло, коли Тарас вернувся до себе на Камінний Брід. Він пройшов через усе місто і не пізнав його. Місто спорожніло й затихло. Тепер було воно схоже на квартиру, звідки похапцем виїхали. Порвані драти метлялись на телеграфних стовпах. Було багато битого скла на вулицях. Пахло горілим, і в повітрі хмарами літав попіл спалених паперів і осідав на дахи.

На Каміннім Броду все було, як завжди, тихо. Тільки солом'яні криші хат похмуро наїжились. По дворах на вірьовках метлялась білизна. На білих сорочках плями вечірнього сонця здавалися кров'ю. У сусіда на

ганку роздували самовар, і в повітрі, пропахлому гаром і порохом, враз дивно і солодко потягло самоварним димком. Наче не з Гострої Могили, а з роботи, з заводу вертався старий Тарас. В палісадниках, назустріч сутінкам, розкривались матіоли — квіти, що пахнуть тільки увечері, квіти робочих людей.

І, вдихаючи ці з дитинства знайомі запахи, Тарас раптом подумав, гостро і несподівано: «А жити треба!.. Треба жити!» — і зайшов до себе.

Назустріч йому мовчки кинулась вся сім'я. Він обвів її широким поглядом — всіх, від старої жінки Пріськи Карпівни до маленької Марійки, онучки, і зрозумів: нікого зараз нема, нікого в них зараз нема на землі, крім нього, старого діда; він один відповідає перед світом і людьми за весь свій рід, за кожного з них, за їхнє життя і за їхні душі.

Він поставив палицю в куток на звичайне місце і сказав як тільки міг бадьоріше:

— Нічого! Нічого! Будемо жити. Як-небудь... — і звелів запасти води, причинити віконниці і замкнути двері.

Потім глянув на тринадцятилітнього внука Льоньку і строго додав:

— І щоб ніхто — ніхто! — не виходив на вулицю без дозволу!

Вночі почалась канонада. Вона невгавала багато годин підряд, і весь цей час стара хата на Каміннім Броду тремтіла, немов у пропасниці. Тонко деренчав залізний дах, жалісно стогнали шибки. Потім канонада кінчилась, і настало найстрашніше за все — тиша.

Звідкись з вулиці прибіг Льонька, без шапки, і перелякано закричав:

— Ой, діду! Німці в місті!

Але Тарас, попереджаючи крики і плач жінок, строго крикнув на нього:

— Тсс! — і насварився пальцем. — Нас це не стосується!

2

— Нас це не обходить.

Двері були на засуві, віконниці щільно причинені. Денне світло скупо струмувало крізь щілини й тремтіло на підлозі. Нічого не було на землі — ні війни, ні нім-

ців. Запах мишей в комірчині, діжі на кухні, заліза й соснової стружки в кімнаті Тараса.

Заощаджуючи оливу, Приська світила лампадку перед іконами тільки смерком і щоразу зітхала при цьому: «Ти вже прости, господи!». Старий годинник-ходики з портретом генерала Скобелева на коні повільно вистукував час і, так само, як і колись, спізнювався за добу на півгодини. Щоранку Тарас пальцем переставляв стрілки. Все було, як завжди — ні війни, ні німця.

Та весь будинок був сповнений тривожним скрипом, зітханням, шарудінням. З усіх кутків долітали до Тараса приглушений шеліт і затамовані ридання. Це Льонька приносив новини з вулиці і шепотівся з жінками по кутках, щоб дід не почув. І Тарас удавав, що нічого не чує. Він хотів нічого не чути, та не чути не міг. Крізь усі щілини старої хати лізло йому в уші: розстріляли... замучили... погнали... І тоді він вибухав, біг на кухню і кричав, бризкаючи слиною.

— Цитьте ви, чортові баби! Кого вбили? Кого розстріляли? Не нас же. Нас це не стосується. — І, грюкнувши дверима, ішов до себе.

Цілими днями він пропадав тепер один, у себе в кімнаті: стругав, пиляв, клеїв. Він звик усе життя робити речі, — паровозні колеса чи ротні міномети, однаково. Він не міг жити без праці, як дехто не може жити без тютюну. Праця була потребою його душі, звичкою, пристрасстю. Та тепер нікому не потрібні були золоті руки Тараса, не було для кого майструвати колеса і міномети, а некорисні речі він робити не вмів.

І тоді він надумав майструвати муңдштуки, гребінці, запальнички, голки, — стара міняла їх на базарі на зерно. Ні печеного хліба, ні борошна в місті не було. На базарі продавалось тільки зерно — склянками, як колись насіння. Щоб молоти це зерно, Тарас з дошки, шестірні і вала змайстрував ручний млин. «Агрегат! — гірко посміхнувся він, оглянувши свій витвір. — Подивився б ти на мене, інженер товариш Кучай, подивився б, поплакали б разом, на що моя старість і талант марнуються». Він оддав млин старій і сказав при цьому: .

— Бережи! Повернуться наші — покажемо. В музей оддамо. У відділ печерного віку.

Єдине, що робив він з натхненням і запалом, були

замки і засуви. Щодня вигадував він дедалі хитріші, дедалі мудріші й надійніші засуви на віконниці, ланцюжки, замки і клямки на двері. Знімав учорашні, ставив нові, пробував, брав їх під сумнів, видумував інші. Він вдосконалював свою систему засувів, як бійці в окопах вдосконалюють оборону, — кожного дня. Стара збирала застарілі замки і несла на базар. Розкупували вмить. Вовче було життя, і кожен хотів надійніше замкнутися в своїм барлозі.

І коли якось увечері до Тараса постукав сусід, Тарас довго і строго допитувався через двері, хто такий прийшов і чого йому треба, і вже тоді знехотя почав одмикати: з скреготом одчинялись замки, з дзенькотом падали ланцюжки, з стукотом відсувалися засуви.

— Дот, — сказав, увійшовши і глянувши на запори, сусід. — Ну, чисто дот, а не квартира в тебе, Тарасе. — Потім пройшов до кімнати, привітався з жінками. — І гарнізон сурйозний. А цей, — показав він на Льоньку, — в гарнізоні найперший воїн?

Сусіда цього не любив Тарас. Сорок років прожили обіч, дах у дах, сорок років сварились. Був він занадто моторний, швидкий, гомінкий і балакучий для Тараса. Тарас любив людей повільних, статечних. А зараз і зовсім не хотів бачити людей. Про що нині розмовляти? Він зітхнув і наготовився слухати.

Але сусід сів біля столу і довго мовчав. Видко, і його пригнітило, і він принишк.

В оборону став, Тарасе? — спитав він нарешті. Тарас мовчки знизав плечима.

— Ну-ну! Так і будеш сидіти в хаті?

— Так і буду.

— Ну-ну! Так ти й живого німця не бачив, Тарасе?

— Ні. Не бачив.

— Я бачив. Не доведи, боже, й дивитись! — він махнув рукою і примовк знову. Сидів, хитав головою, сякався.

— Поліцаїв повно у місті, — раптом сказав він. — Де й взялись! Все люди не відомі. Ми й не бачили таких.

— Нас це не стосується, — пробурмотів Тарас.

— Егеж... Я тільки кажу: підлих людей з'явилося чимало.

— Думають, як би своє життя врятувати, а слід би думати, як врятувати душу.

— Егеж...

І знову обидва довго мовчали. І обидва думали про одне й те саме: як же жити? Що робити?

— Люди кажуть,— тихо і знехотя мовив сусід,— німці завод відновляти будуть...

— Який завод?— злякано стрепенувся Тарас.— Наш?

— Та наш же... А то ж який!

— Цього бути не може! Де ж німець рук найде?

— Тебе примусить.

— Мене? — Тарас повагом похитав головою. — Моїми руками завод будувався, моїми — руйнувався. Не буде моїх рук в цьому ділі. Нехай краще одсохнуть.

— Можуть примусити — тихо заперечив сусід. Віз підвівся з місця згорблений, старий, почав прощатися.

— Ну, бувай, Тарасе. Живи. Сиди. Гарнізон у тебе сурйозний, — сумно пожартував він вже на порозі.

Тарас ретельно замкнув за ним двері, — на всі засувви, на всі замки. «Нас це не стосується», — сказав він собі. Та це була неправда. Звістка, що приніс сусід, надто близько стосувалась його. Двері замкнути можна, душу як замкнеш?

Сім'я і завод — ось чим було Тарасове життя. Нічого більше не було. Сім'я і завод. Що ж залишилося? Сім'я? Де вони, сини мої, мої підмайстри? Немає синів. Самі баби залишились. Сурйозний гарнізон. Завод? Де він, завод, цехи мої, мої ровесники? Немає заводу. Руїни. Воронячі кубла.

Що ж залишилося? Сама віра залишилася. Моїми руками будувалось, моїми руйнувалось, моїми й відродиться. Німці, як неміч, як лихоліття, помучать і зникнуть. Це тимчасове.

А зараз вперше з жахом подумав Тарас: «А що, як надовго?..» І одразу ж одкинув цю думку. «Бути цього не може!» Та вона настирливо лізла в душу: «А що, як це назавжди? І завод задимить, як колись? І, може, ще Гартман об'явиться чи його спадкоємці? І наче нічого не було, — ні Кліма, ні Пархоменка, ні Гострої Могили, ні ешелонної війни вісімнадцятого, ні голодної люти двадцять першого, ні штурмових ночей тридцять першого?» Він ходив по кімнаті і думав все про одне: «Невже це назавжди? Невже підлі руки найдуться?» І казав сам собі: «Може, найдуться, та не мої! Сини мої в обороні не втримались. Я втримаюсь. Я дочекаюсь». І він усе ходив та ходив по кімнаті, і старі мостини тихо скрипіли

під його важкими кроками. А з циферблата старого годинника, з-під копит коня генерала Скобелева, з важким стуком падали у вічність секунди, крапля за краплею, крапля за краплею...

3.

Крапля за краплею, крапля за краплею...

Точно о шостій ранку пронизливо різко дзвенів будильник в кімнаті Тараса і будив його. Старий покwapно схоплювався і згадував: поспішати нікуди. Та він вставав і насамперед звіряв годинник і переставляв пальцем стрілки на ходиках, які спізнюються на півгодини. Починався день, а з ним і тривоги. І кожен новий день приносив нові тривоги.

Німці оповістили, що всі робітники колишніх міських установ повинні негайно вийти на роботу на свої місця. Антоніна, дружина середнього сина Андрія, сказала про це Тарасові. Та він тільки відмахнувся рукою:

— Нас це не стосується!

— Але мене обходить... — несміливо заперечила вона. До німців вона була бухгалтером житловідділу.

— Не стосується, не стосується! — люто закричав на неї Тарас і не став більше слухати про це.

Через кілька днів Антоніна дістала повістку. Міська управа суворо пропонувала їй стати на роботу. «Почалось! — тьохнуло серце Тарасу. — Підлих рук шукають!». Він одібрав в Антоніни повістку, зібгав її і викинув геть.

— Не буде мій рід служити німцю! Не буде! — закричав він на Антоніну, наче вона в усьому була винна. — І тобі не дозволю. І собі не дозволю. Так і знай.

А ще через кілька днів хата на Каміннім Броду затрусилась від ударів у двері. Прийшла поліція. Засуви Тараса не змогли — довелось одчинити.

Вони ввійшли в його дім, неначе до своєї хати, прямо в кімнати, в шапках, в чорних шинелях. На Тараса й не глянули. Сіли без дозволу.

— Хто Антоніна Яценко?

— Я, — тремтячи всім тілом, обізвалась Антоніна.

— Паспорт!

Вона віддала паспорт. Рудий, кривий на одне око, поліцай взяв паспорт і сунув його до кишені. Потім мовчки встав і пішов до дверей.

— А паспорт? — кинулась до нього Антоніна.

— Одержиж на біржі.

Тарас, ледве стримавши лютя, поспробував заступитися:

— Не знаю, як величати вас, пане...

Та поліцай блиснув на нього єдиним оком.

— Не твоє діло, старий. Твоя черга буде. Ти у мене на прикметі! — потім рвонув двері так, що замки й ланцюжки заgrimіли. — Чи ба, ще запираються від власті! — і вийшов.

П'ять хвилин тривала ця сцена, а Тарасу здалось, наче двадцять п'ять років. Неначе відкинуло його на двадцять п'ять років назад, і знов нічний стук в Камінім Броду, хрипкі голоси через двері: «Телеграма!» — і брязкіт шабель об чоботи...

— А я думав, — сказав він, скрививши губи й хитаючи головою, — що так і помру, не почувши більше слова «поліція»...

Ранком Антоніна пішла по паспорт на біржу праці і повернулась тільки надвечір. Тарас глянув на неї і ні про що не спитав. Питати було нічого.

Антоніна мовчки сіла на лаву і наче закам'яніла. Так сиділа вона в сутінках кухні, безсило вронивши руки, й мовчала. Бабка Пріська підсіла до неї.

— Били? — пошепки спитала вона.

— Хіба що не били! А то всього було, — обізвалась Антоніна. — За ціле життя на колінах налазилась...

— Відпросилася?

— Від Німеччини відпросилася, а на службу — йти.

— Йти? — сплеснула руками бабка. — Що старий скаже? Та ти б їм, поганим, в морду плюнула...

— Плюнеш! А як же! Кров'ю плюють на цій біржі люди. Сама бачила. Ні, мамо, не героїня я. Я плазувала.

Цієї ночі вона погано спала. Все вчувалися їй за стіною важкі Тарасові кроки. «Ходить і ходить. Ходить і ходить, — мучилась вона. — Мене проклинає» А потім ввижався Андрій, весь в крові, він дивився не на неї, а кудись крізь неї, наче була вона порожня й прозора. Вона падала перед ним навколішки. «Ніколи я тебе не зраджувала, Андрію, ні душею, ні думкою». Та він все дивився крізь неї і нічого не говорив, наче її не було. А за дверима все лунали кроки Тараса, і чийсь нашіш-

куватий голос дражнив: «Зрада в твоєму гарнізоні, Тарасе! Зрада!»

Ранком, збираючись на службу, вона уникала зустрітись очима з Тарасом, та всім своїм еством відчувала, як він стежить за нею. Стежить мовчазним, важким поглядом, — нікуди від нього не сховаєшся.

І йдучи з дому, вже взявшись рукою за клямку дверей, Антоніна благально промовила:

— Не судить мене, Тарасе Андрійовичу! Я... я не мсжу, коли б'ють...

4

«Я не можу, коли б'ють». Вона жила тепер в повсякчасному страху і чеканні ударів. Кожен голосний окрик примушував її спину здригатися. Спина була тепер найвразливіша в усім її тілі. Все притупилося й задерев'яніло в ній. Тільки спина жила.

День на біржі праці лише приголомшив і розтопав її, інше все прийшло згодом.

Служба у житловідділі управи спочатку заспокоїла її. Працювати ніхто не хотів. Сиділи й лузали насіння. Лушпиння спльовували в порожні шухляди письмових столів.

— Плюйте, дівчатка, плюйте, — говорила їм Зоя Яківна, головбух відділу. — Тільки дуже вас прошу, коли зайде німець, удавайте, що ви працюєте. Удавайте, дуже вас прошу.

Але входив комендант. Треба було вставати і кланятись йому й чекати, поки німець кивне у відповідь головою. Він не поспішав. Він навмисне не поспішав. Обводив крижаним поглядом спину, ждав, поки схляться ще нижче.

— Нижче, нижче! — шепотіли подруги Антоніні. Вона не вмiла вклонятись, вона ніколи не кланялась так. І спина її починала тремтіти, чекаючи удару.

У старого архітектора була задишка. Коли він схлявся, вклоняючись, кров набігала до його прив'ялих щік і його починав мучити кашель. Він давився ним і схлявся ще нижче. «Коли-небудь я так і помру!» — думав він в цей час.

Нарешті, комендант недбало кивав у відповідь го-

ловою і проходив мимо, до себе. Антоніна намагалась не дивитися на подруг, подруги не дивились на неї. Старий архітектор важко сідав на стілець і заходився довгим і болісним кашлем.

Поступово Антоніна заспокоювалась, тільки спина нашорошено здригалася на кожний стукіт дверей. «Тільки б не били! Тільки б не били!». Подруги заспокоювали її: «Дурненька, хто ж стане нас бити? Ми ж службовці міської управи». Міська управа здавалась їм пристановищем.

Але одного ранку до житловідділу вдерся синій від злості німецький лейтенант. Бризкаючи слиною, він кричав щось недоладне і все тикав на свій годинник. Інженер Марицький спробував порозумітися з ним. Тремтячи всім тілом, він бурмотів, що через півгодини, лише через півгодини, робітники прийдуть на квартиру пана лейтенанта і поставлять піч. Він сам, інженер, прийде і, коли воля, сам усе зробить. Якщо він і спізнився на півгодини — лише на півгодини, пане лейтенант, — то тільки через те, що пан полковник звелів послати людей на його квартиру, а робочих рук нема, і хоч ми казали пану полковнику, що пан лейтенант...

Лейтенант слухав його виправдання і повагом розстібав свій поясний ремінь. «Що він хоче робити? — дивувалась Антоніна. — Навіщо він розстібається?» — і раптом почула свист ременя в повітрі і крик. І тоді вона сама закричала з переляку і закрила обличчя руками. Спина їй болісно занила, наче це били її. А в повітрі все свистів і свистів ремінь і з тяжким стуком падав на щось м'яке.

Всі, хто був у кімнаті, відвернулись або похнюпились, щоб не бачити, як шмагають ременем велику, дорсслу, всім у місті відому людину. Було соромно... Було неможливо дивитись. І тільки молоденька Ніночка, рахівник, широко розкривши від жаху й здивовання очі, дивилася на цю сцену. Вперше на своєму віку бачила вона, як б'ють людину.

А німець все шмагав і шмагав Марицького ременем, і тепер вже не з люттю, а методично, по-діловому, наче машина, по обличчю, плечах і спині. Інженер стояв перед ним, зігнувшись, великий, широкоплечий. Він не уникав ударів, не кричав, не плакав. Він тільки увібрав

голову в плечі, зщулився і руками закрив обличчя. Плечі йому тремтіли.

Дивна тиша панувала в кімнаті. Мовчали люди біля своїх столів. Мовчки бив німець, мовчки сприймав удари інженер. Страшна, ганебна мовчанка.

Потім німець спокійно й поволі надів ремінь, поправив мундир і вийшов. Всі мовчки стояли ще коло своїх столів. Антоніна плакала. Марицький ніяково підвів очі. Він спробував посміхнутись, щоб приховати ніяковість і біль, але мускули його обличчя конвульсійно тіпнулися, не витримали, і замість посмішки вийшла жалюгідна, хороблива гримаса. Він закрив обличчя руками і розридався при всіх.

З того часу і почала здригатися спина Антоніни від кожного голосного окрику, від стукоту дверей, від дзенькоту шпор на сходах. Вона не ходила тепер вулицями, а шмигала. Тулилась близько до стін. Боялась перехрестя. Вона тепер усіх боялась, навіть Тараса. Їй було страшно в місті, вчора ще, до німців, рідному й веселому. Їй було страшно в хаті, вчора ще, до німців, затишній і любій, їй було страшно на землі.

Вона плакала тепер часто і з кожного приводу. Плакала на службі, плакала дома, дивлячись на Марійку, дочку, плакала в постелі, зачувши кроки Тараса. Вона змарніла й постаріла від сліз. Боялась дивитися в дзеркало. «Не можна плакати! — переконувала вона себе. — Я зовсім стану стара. Як я покажусь Андрію, коли він вернеться?» Але на саму думку про Андрія вона знову починала плакати.

А за стіною цілісіньку ніч ходив Тарас. Його кроки гучно лунали в скрипливій тиші хатини. «Все ходить і ходить. Все ходить і ходить. Мене проклинає».

Але Тарас тепер рідко думав про неї.

5

Він думав тепер про Настю, про дочку. Він стежив за нею потай, спідлоба, гострим, уважним поглядом. Вона здивовано питала:

— Ви чого, тату?

— Нічого, — відповідав він і зітхав.

Але якась таємна думка дошкуляла йому, не давала

спокою. Він спитав одного разу жінку, невдоволено зморщившись:

— Не збагну я, мати, неначе наша Настька гарною стала? Га?

— Хороша, — гордо відповіла Приська. — І похвалити не гріх, — гарна.

— Дда... — гірко зітхнув Тарас. — І я дивлюсь...

Іншим разом він спитав:

— А скільки їй років... нашої Насті?

— Вісімнадцять, батьку. Невже забув?

І знов він тяжко зітхнув:

— Еге, вісімнадцять, де там забути, пам'ятаю. Ох-охо!

Колись Тарас і не помічав Насті серед інших дітей, що наповняли хату. Своя і чужа дівтора галасувала і пустувала по всіх кутках, він глядів тільки, щоб не чіпали його інструменту. Всім іншим відали школи та комсомолі. Діти росли, стоптували чоботи, самі находили собі щастя. А тепер нікого не було — ні комсомолу, ні шкіл. Він був один, Тарас — голова роду. І суддя, і вчитель. Він один відповідав за душі дітей.

На лихо, не до речі, невчасно розцвіла раптом і доспіла в цю гірку весну Настя. Налилось весняним соком тіло, стало пружним і жадібним. Прийшла її пора кохати, мучитись, дождити свого дівочого щастя.

Якого щастя? У Тараса серце нило, коли він дивився на Настю. Дома її не видно було і не чути. Вона і ходила тихо, і працювала тихо, і розмовляла тихо, здебільша мовчала. Сяде біля віконця на лаву — і мовчить. Сидить і мовчить. «Чого вона мовчить?» — мучився він. Сидить і мовчить. І чудно так, тяжко мовчить, про своє думає. Про що ж? Про яке щастя мріє? Мовчить усе...

Він стежить за її кожним кроком.

— Не ходи на вулицю, — строго говорив він, угледавши, що вона напинає хустку.

— Добре, — покійно відповідала вона, акуратно згортала хустку і сідала біля віконця на лаву. А він ходив важкими кроками по дому і мучився. Потім нападвся на дочку:

— Ти чого сидьма сидиш? Підди прогуляйся. Та стареньке плаття надінь, чого там прибиратися, не такий час!

І вона покійно одягала стареньке, запиналась подертою хусткою, взувала стоптані туфлі. Та навіть з цього

лахміття, всьому наперекір, нестримно і переможно рвалася її молода краса. І Тарас тривожно зітхав: «Ось до чого дожив! Вродою рідної дочки не тішуся!»

Але душа її залишалась для нього загадкою. «Що вони за плем'я таке, що за народ ці молоді, теперішні?» Зовсім він їх не знав. Незнайоме плем'я. Та й не знаючи, він не йняв віри їм. «Де вже їм! На батьківські гроші вчилися, лиха не бачили, з Олександром Яковичем Пархоменком в похід не ходили, почім ківш лиха — не знають». І тепер він проклинав себе, що раніш дітьми не цікавився, і як з ними говорити — не знає, і як в їхню душу увійти — не знає, а відповідати за них перед людьми і перед світом доведеться йому.

— Ти чого мовчиш? Чого мовчиш усе? — крикнув він одного разу на дочку.

Настя здивовано підвела очі і, знизавши плечима, відказала:

— А що мені говорити, тату? Ви питаєте.

— А він і не знав, про що і як її спитати. Він придивлявся до Настиних подруг суворо і учіпливо. Всякі були, гарні й погані. Та одну він люто не злюбив, Лізку. А втім вона вже називала себе Луізою.

Коли Тарас вперше помітив і придивився до цієї чудернацької істоти, він від здивовання аж рот розкрив. І вбрання на Луізі було якесь строкате, кричуще, і спідниця вище колін, і зачіска якась неруська — білобонсі локони якось кумедно і недоладно скручені на лобі, — і все в ній було і не руське, і не німецьке, а якесь мавп'яче.

— Ти чия така? — вп'явся в неї очима Тарас.

— Антона Лукича дочка... Луіза, — моторно відповіла Лізка.

— Тпрусь, паскудо! — гаркнув Тарас. — Ось я твоєму батькові, старому дурневі, скажу, щоб він тебе відчухрав. — Але одразу ж опам'ятався і крадькома винувато глянув на Настю. Настя мовчала. Тарас грюкнув дверима і вийшов.

Однак, Луіза не забувала Тарасового дому. Спочатку вона старого боялась, пересиджувала десь на кухні, ближче до порога, розмовляла з жінками пошепки і весь час бережко поглядала на двері Тараса, — їй самій ще соромно було за своє вбрання, за локони, — потім вона посмілялася, знахабніла навіть... А якось набралася хоробрості і напалася на Тараса:

— Ви що ж це, Тарасе Андрійовичу, Настю на вулицю не пускаєте? Її діло молоде, їй гуляти хочеться.

Тараса мало грець не взяв від люті. Та він стримався. Підійшов до Насті і глянув на неї сумним-сумним, довгим поглядом.

— Тобі гуляти хочеться, доню? — спитав він лагідно, так лагідно, як ніколи не говорив з нею, і голос йому затремтів.

Вона здивовано підвела на батька очі й одразу ж спустила їх.

— Ні, тату.

— Чуеш? — звернувся до Лізи Тарас. — Не хочеться їй гуляти. Не такий, Лізо, час, щоб гуляти.

— Зрада! — пирхнула Лізка.

— Зрада, — так само коротко й серйозно відповів Тарас. — Гірше за зраду. От помер би у тебе батько, горе в хаті, пішла б ти гуляти? А у нас нині в кожній хаті — горе. Не до гулянок. Не пробачать нам наші, якщо ми гуляти тут будемо.

— Війна все спише!

— Ні! — переконано похитав головою Тарас. — Ні, брешеш, Лізо. Не спише. Все запише війна. Нічого не пробачить, нічого не забуде. Уважай на те, дівчино! Вернуться наші, поставлять нас перед собою і своїми чистими очима в душу заглянуть. В саму душу. І все пробачать: хто чекав, хто вірив, а хто — продав, забув.

— Коли ж вони прийдуть?

— Не можу тобі сказати, дівчино. Та прийдуть. І май на увазі — неодмінно прийдуть.

— А молодість минеться, — зітхнула Лізка. Найкраща пора минеться. Наші вернуться і на нас, старих, і не подивляться. Ні, — труснула вона локонами, — вже краще хоч як-небудь, а відгуляти...

А Настя мовчала.

Звідкись з темряви виринув Льонька — головний воїн Тарасового гарнізону — і, задеркиваюто посміхаючись, сказав:

— Дідусю! Тут про таких, — він блиснув на Лізку очима, — пісню складено, в місті співають. Я все знаю.

— Яка така пісня?

— Називається «Ганьба дівчатам, що гуляють з німцями».

Він прибрав пози і хлоп'ячим дзвінким голосом заспівав:

Молодая девушка немцу улыбается.
Позабыла девушка о своих друзьях.
Только лишь родителям горя прибавляется,
Горько плачут бедные о милых сыновьях.
Молодая девушка, скоро позабыла ты,
Что когда за Родину длился тяжкий бой,
Что за вас, за девушек, в первом же сражении
Кровь пролил горячую парень молодой.
Где-то там над речкою, над широкой Волгою,
Был убит за родину молодой герой,
Только ветер волосы развеивает русые,
Словно их любимая теребит рукой.
Вымоет старательно дождик кости белые
И засыплет медленно мать сыра-земля.
Так погибли юные, так погибли смелые,
Что дрались за родину, жизни не щадя.
Лейтенанту-летчику молодая девушка
Со слезами верности весною поклялась,
Но в пору тяжелую сокола забыла ты
И за пайку хлеба немцу проданась.
Под немецких куколок прическу ты сделала,
Красками нарисовалась, вертишься юлой.
Но не нужны соколам краски твои, локоны,
И пройдет с презрением парень молодой.
Да, вернутся соколы, смелые, отважные,
Как тогда ты выйдешь молодца встречать?
Ведь торговлю ласками и торговлю чувствами
Невозможно, девушка, будет оправдать.

Слухаючи цю пісню, бабка Пріська зітхала. Алтоні-на тихо плакала. Ліза червоніла і шулилася, а потім раптом сама заридала і вибігла геть.

А Настя зблідла й сказала:

— Не всі дівчата такі. І інші бувають.

Більше вона нічого не сказала. І знову не міг зрозуміти Тарас, що за цими словами криється, як не зрозумів раніше, що криється за її мовчанкою. Про що вона думає, про що мовчить, чого сподівається? «Ох-хо-хо! — зітхав він. — Наглядати за нею треба, наглядати!»

Та як угледити за ними! Навіть бабка Пріська пішла потай кудись ранком і вернулася тільки в обід, люта, цілісінський день плювалася і гуркотіла горщиками.

— Ти чого плюєшся, чого плюєшся? — не втримавшись, спитав Тарас. — Ти де цілий ранок була?

— В церкві.

— Ну?

— Тьху!

— Що ж тобі не до вподоби в божому храмі?— посміхнувся Тарас.

— Тобі, безбожнику, все одно.

Але всюдисущий Льонька виліз і тут:

— Йй, дідусю, піп не до вподоби.

— Піп? Який піп?

— А німці свого попа настановили.

— Де ж вони взяли?

— А з саду. Кость, що в саду, в біліардній, кулі подавав, тепер німецький піп.

— Кость? Цей старий п'яничка — піп? — здивувався Тарас і глянув на жінку. Пріська мовчки совала горшки в печі. Тарас розсердився:

— З тебе німці глузують, дурна. З бога твого, з храму твого і з віри твоєї, а ти ходиш. Молись дома, коли треба, а до німецького попа не ходи! Чуєш?

Іншим разом, увечері, вся в сльозах прийшла Антоніна. Була в кіно. Пішла з подругами, щоб не йти додому. Того вечора вона особливо боялась Тараса: її змучили його кроки за стіною.

В кіно показували німецьку воєнну хроніку. Під пронизливий зойк фанфарних маршів ішли на екрані німецькі танки, били німецькі гармати. По всіх кутках залу сиділи поліцаї в чорних шинелях и насторожено, мов кібці, стежили за публікою: боялись демонстрацій. Та ніхто не кричав, не свистів, не шикав. Сталося інше, чудне: зал почав плакати. І що голосніше били гармати, тим гірше ридав зал.

Німці ніяк не могли зрозуміти, чого руські жінки плачуть, коли на екрані так весело, зовсім не як на війні, б'ють гармати. Офіцери лютували на руських жінок, а руські жінки плакали дедалі голосніше. Кожен здавалось, що це в її чоловіка, сина, брата б'є німецька гармата. І кожна плакала про своє. Кричати було годі — вони плакали.

Офіцер з гестапо не витримав, зірвався з місця і загорлав:

— Припинити сльози! Тут не похорон! Посміхайтесь! Та посміхайтесь же, руські свині!

Засвітили електрику в залі. З усіх кутків повилазили поліцаї. Офіцер, вимахуючи стеком, кричав: — Посміхайтесь! Посміхайтесь, свині, свині!

А жінки, невгаваючи, плакали...

— Чого ж ти не всміхалась? — криво посміхнувся Тарас, вислухавши розповідь Антоніни. — Коли пішла вже в німецьке кіно — посміхайся! А з своїми сльозами дома сиди. Хіба не бачиш — глузують німці з твоїх сліз!

Вони з усього глузують — з Прісьчиної віри, і з Антоніниного горя, і з молодості Лізи-Луізи, і з її доконів, вони все топчуть, вони і Настю розтопчуть, якщо не вберегти, і Льоньку, і маленьку Марійку, — роздавлять душу каблуками своїх кованих чобіт і пройдуть... Як вберегти, як вберегти їх?

— Кожен думає, як би врятувати своє життя, а слід би думати, як врятувати свою душу.

6

Кожен думає, як би врятувати своє життя, а слід би думати, як врятувати свою душу...

Тарас «врятувався» в своїй хаті. Він усе ще сидьма сидів дома, за зачиненими віконницями. Що там робилось у місті, — того він не знав.

Та місто владно тягло його, кликало, мучило: ти бачив мене у славі, глянь — ось я, розіп'яте на хресті. Торкнись моїх ран, Тарасе. Поділи мої муки.

Він не міг більше сидіти за замком, взяв палицю і пішов.

І от відкрилося перед ним місто на пагорбах, ні на яке інше в світі не схоже, але таке, яким було завжди: дахи й димарі; ті самі вулиці, що падають з околиць вниз, до центру; ті самі будинки під залізом і черепицею; ті самі акації в міському саду. І так само, в призначений час, летить з тополь веселий і легкий пух, кружляє над вулицями і падає на дахи. Наче сніг. Наче теплий, рожевий сніг.

— Все, як було! — гріко похитав головою Тарас. — Все, як було!

А хазяїном у місті — німець!

Ображений і приголомшений ішов Тарас по місту. «Що ж це за люди? Що ж це за люди?» — гнівно думав він, і тільки зараз помітив, що людей на вулицях нема. Порожньо і тихо, наче не в місті він, а на кладовищі. Немов у міста вирвали язик, і не може воно ні кричати, ні співати, ні сміятись, а тільки тихо стогне, наче глухонімий, якому від його німоти боляче.

Якісь тіні миготять вздовж парканів, сквапно перебігають перехрестя, ховаються в підворіттях. Десь там, за зачиненими віконницями, ворухнуться, ворочається життя, але ні гучний голос, ні пісня, ні плач не пробиваються крізь щілини. Навіть дим з печей — убогий і блідий; може тому, що топити нічим, може тому, що варити нічого. Димок підіймається, тремтить у небі і гане швидко й похлоливо.

Повз Тараса пробігло кілька знайомих; він гукнув їх чомусь пошепки, наче й на нього вже впливала скриплива, тужна тиша вулиць, і він говорив уже пошепки в своєму рідному місті, — вони не почули його і не обернулись. У людей звідкілясь узявся якийсь чудовий порух шиєю, — такого й не було ніколи: швидкий, зляканий, від звички озиратися. Люди боялися зустрічей.

Коло згарища міського театру Тарас віч-на-віч стрівся з лікарем Фішманом, що лікував усіх його дітей і онуків. Тарас за звичкою зняв картуз, щоб, як завжди, привітатися, але вгледів на рукаві Фішмана жовту пов'язку з чорною шестикутною зіркою — тавро єврея — і вклонився низько-низько, як не вклонявся ніколи.

Цей уклін злякав лікаря. Він відскочив набік і інстинктивно затулився рукою. Тарас мовчки стояв перед ним.

— Це ви мені... мені вклонилися? — пошепки спитав, нарешті, лікар.

— Вам, Ароне Давидовичу, — відповів Тарас. — Вам і мукам вашим.

— А... так... так... — розгублено пробурмотів Фішман: — Драстуйте... Мое поважання... Як ся маєте? Я — нічого собі... — Але щось здавило раптом йому горло, він махнув руками і скрикнув: — Спасибі вам! — і побіг геть, не оглядаючись.

Тарас довго дивився йому вслід. На безлюдній вулиці все маячила зігнута спина лікаря, підскакувала і смикалась. А навкруги, як завжди: дахи й димарі, дахи й димарі; ті самі будинки під залізом і черепицею; і вулиці, що падають з околиць вниз, до центру, і акації в міському саду. І так само, як завжди, в призначену пору летить з тополь веселий і легкий пух, кружляє над вулицями і падає на дахи, наче сніг.

«Куди ж тобі ще піти, Тарасе? На що тобі ще подивитись? Чи не досять вже бачив?» Та він усе йшов

і йшов мертвими, розп'ятими вулицями міста, з якого вирвали веселу живу душу. Вирвали і розтоптали. І нема її, нічого нема,— місто глухонімих і старців.

Один Тарас іде, і голосний стукіт його палиці об каміння тротуару будить і скликає спогади. Вони, наче луна, злітаються до нього звідусіль, від кожного каменя, від кожного будинку, від кожного перехрестя. Тут він народився. Тут одружився. Тут постарівся. Бувало тут, на майдані, шуміли гарячі мітинги. Клим промовляв, потрясаючи рукою. Пархоменко йшов звідси в безсмертя. Комсомольці співали «Паровоз» і робили паровози. І день і ніч висіли над містом веселий брязкіт заліза, і пісня за рікою, і дитячий сміх в саду.

Сьогодні все стихло: задушили пісню, розстріляли сміх. Спогади — єдино живе, що залишилося тут.

Тарас і не помітив, як ненароком забрів на базар. Бувало, рипіли тут вози і метушилися, штовхалися люди: башти смугастих кавунів височіли поруч з горами теплого, димучого м'яса; в ганчарнім ряду сяяли глиняні сонця полив'яних макітер, мисок, глечиків; продавець іграшок на всі лади випробовував свої свистілки,— невибаглива музика впліталась в базарний гомін, і, покриваючи гамір, голоси, свисти і скрипи, розлягалось над базаром відчайдушно-тріумфуюче, радісне, несамо-вите кукурікання півнів з пташиного ряду, — без півня немає базару.

І хоч був Тарас людина заводська — базари він любив. Він любив у неділю, після получки, приходити сюди з дружиною й поважно виступати вздовж рядів, почувуючи себе хазяїном усіх речей, виставлених на продаж. Він все міг купити. Базар був багатий, та багатий був і Тарас-майстер.

Зараз купувати було нічого та й ні на що. Біля поодиноких возів стояли понурі черги: постарілі, змарнілі жінки в стоптаних туфлях, неголені чоловіки, що обросли сивою щетиною. На рундуках самотно лежали бородавчаті картоплини, схожі на бабські обличчя, і зморщена морква, неприступна, як заморський апельсин. Тут зерно продавали склянками, картоплю — на штуки, цукор — грудочками, — гіркою мірою злиднів.

Злидні сплюндрованих сіл прийшли сюди, на базар, і зустрілись з голодними злиднями розп'ятого міста. Злидні принесли на базар все, що ще можна було ви-

зів'ялими квітами, кацавейку, пересипану срібними блискітками нафталіну, потертий килимок, дитячу ковдру з голубими стрічками, останню сорочку з тіла. А ті, хто й цього не мав, принесли на базар зовсім некорисні, нікому не потрібні речі: свічники, поіржавілі від старості й цвілі, зелені самовари з побитими боками, дитячі іграшки — якого-небудь облізлого плюшового зайця чи безглуздо-щасливу ляльку.

Власники цих нікому не потрібних речей і самі розуміли їх непотрібність і навіть не пропонували їх покупцям. Мовчки стояли вони цілий день на базарі, простягнувши поперед себе свої тьмянозелені свічники, і з тоскним благанням дивились на перехожих. І, здавалось, кожна річ кричить за свого хазяїна: «Купіть! Це останнє, що в нього є. Завтра він помре з голоду».

Страшна мова злиднів! Перед Тарасом наче вивернули нутро міста, що корчилося в муках голоду й відчаю. Він пізнавав людей і речі, тіні людей, уламки речей. Ці самовари він бачив колись на чайних столах в палісадниках, під тихими акаціями; мирні, щасливі суботні чаювання! Він пізнавав килимки, дрібнички з комодів, дамастові скатірки, фарфорові статуетки, патефонні пластинки — символи простого, ситого щастя. Він знав, що за цими символами крилося приватне життя цілого покоління. Нині це за жменю зерна продається на ринку. Старець купує у старця, голодний міняється з голодним. Вони роблять це мовчки. На товчку не чути колишнього гамору, нема веселої метушні. Тиша розпачу. Якась літня людина в пенсне і з порожнім кошиком довго стоїть перед лотком з картоплею, потім повагом знімає з себе піджак, крутить його в руках, нащось стріпує і віддає продавцю. Тарас пізнає людину в пенсне і відвертається. Це директор технікуму, де вчився Нечипір.

Тарас зустрічає тут багато знайомих, — гіркі зустрічі! Люди не пізнають одне одного. Всім соромно і гидко. Славетний майстер ливарного цеху продає свій патефон — премію. Хімік з заводської лабораторії торгує саморобними сірниками. Десь тут і Пріська, міняє на хліб Тарасові замки.

Тут-таки на базарі, під ногами живих людей, де-небудь біля тротуару лежать, скорчившись, мертві. Живі обережно обминають їх і одвертаються, намагаються не

дивитись, — в скляних очах мерця їм ввижається їхній власний завтрашній день. В місті звикли до мертвих.

Розпатлані циганки в брудних квітчастих хустках в'язнуть «дай поворожу!». Чоловіки сумно відмахуються. Жінки згоджуються. Озираючись на всі боки, чи немає де німця або поліцая, ворожки бубонять пристрасним, переконаним шепотом:

— Твій сокіл живий, голубонько. Дожидай, повернеться. Багато мук прийняв він. В річці потопав — не потонув, в огні горів — не згорів, ворог його не вбив, і куля не взяла, і бомба пролетіла, не зачепила. Вернеться він, голубонько, з першим снігом, санною доргою, ти надійся.

— Дай боже! — зітхають і хрестяться жінки.

Біля сліпого, що ворожить на опуклу книгу, особливо багато жінок. Сліпий водить пальцями по невидимих літерах і провіщає. Жінкам моторошно.

— Криваві ріки проллється, — монотонно читає сліпий, — і в тих ріках захлинеється ворог роду людського. І трапиться це... — він ледве намаує опуклі літери, а жінки, ні живі, ні мертві від жаху й надії, дожидають відповіді.

Над базаром, як і над містом, висить хвора, німічна тиша: голосам і звукам не вистачає сили, наче тут не люди бродять, а примари. І лише італійські солдати торгують шумно і весело. Вони незрівнянні, ці королівські мушкетери в шапочках з перами, коли, обвішані жіночим ганчір'ям і барахлом, киплять вони в купецькому азарті, продають своє і крадене, міняють, купують і тут же продають куповане.

Та враз ламається, розколюється тиша базару. Хтось несамовито крикнув: —Облава!— і все сполошилось і заметалось навколо. Повз Тараса побігли люди. Він побачив спотворені жахом обличчя. Він почув постріли й зойки. Когось били головою об брук. Страшно кричала жінка з розсіченим лобом, її чорне волосся злиплось від густої крові. Над базаром низько й тривожно літала галч. Схоплений автоматниками парубок бився в залізних лапах, не ймучи ще віри, що його схопили. Він виривався з чіпких рук мовчки й безтямно, скреготів зубами, не бажаючи витратити в марних криках силу, але все його велике тіло кричало, вило про волю і рвалось з полону. Його били люто, жорстоко, а він усе виривався, все не

вірив, що це кінець. І раптом, спавши на силі, зм'як і затих. Востаннє обвів парубок жагучо-тоскним поглядом вільний світ молодості. Все скінчилось для нього. Тепер Німеччина, каторга, і — певніше за все — смерть.

А повз Тараса все бігли й бігли пойняті жахом люди. Вони бігли, не почувуючи за собою ніякої вини. Вся їхня вина була в тому, що вони — люди, а це полювання на людей. І Тарас був людина, і на нього полювали, і він біг, хрипучи і задихаючись, і дожидаючи, що ось-ось розірветься, не витримавши, серце... Він заскочив у якесь підворіття і там передихнув. Повз нього промчала вся згряя і десь затихла вдалині.

Під ворітьми і в дворі стовпилось багато людей. Всі вони важко дихали. Хтось сказав, спльовуючи кров:
— Автоматів би нам! Автоматів!

— Нічого! — озвався Тарас. — І сокири годяться.

Вулицею пройшов німецький патруль, і всі стихли. Серед тиші було чути, як стукотять об каміння тротуару ковані чоботи німців. Здавалось, каміння стогне під чобітьми, каміння кричить. А з усіх вікон, щілин, воріт дивляться німцям у слід гарячі, повні зненависті очі... Німці йдуть мертвими вулицями. Безлюдні майдани. Мовчить глухоніме місто. Моторошна тиша висить над ним, — тиша затаєної зненависті. В цій тиші — як прокляття, як кошмар, як маячіння, — цокіт кованих чобіт об камінь. І, зачувши цей цокіт, — чи вдень, чи вночі, — полохливо завмирає життя, ховається все живе, замовкають діти, тікають в льохи жінки. Чоловіки стискають кулаки: чи не по мене? Чи не моя черга? Вже немає сил чути цей важкий, ненависний стукіт чобіт. Вже не можна зносити вигляду німців... Навіть жінка, що заради шматка хліба поділила з німцем ложе, задихається від гострої, гарячої зненависті. З жахом дивиться вона на руді, волохаті груди німця і слухає його хропіння, і задихається від його запаху.

Над усім містом висить цей тяжкий солдатський запах, — запах казарми й вонючого німецького тютюну.

Жити було неможливо.

Жити було неможливо.

На сім'ю Тараса ще не спала сокира німців. Нікого

не вбили з близьких. Нікого не закатували. Не погна́ли. Не пограбували. Ще жоден німець не побував у старій хаті на Каміннім Броду. А жити було неможливо.

Було неможливо дихати в цьому повітрі, отруєному запахом німця. Не вбили, та щохвилини могли вбити. Могли вдертись вночі, могли схопити серед білого дня на вулиці. Могли кинути у вогонь і погнати в Німеччину. Могли без провини й суду поставити до стінки; могли розстріляти, а могли й відпустити, — насміявшись з того, як людина перед очима сивіє. Добрий німецький жарт! Вони все могли. Могли, — і це було гірше, ніж коли б уже вбили. Над хатою Тараса, як і над кожним будинком міста, чорною тінню розпластався страх.

Законів не було. Не було суду, права, порядку, ладу. Були тільки накази. Кожний наказ загрожував. Кожний забороняв. Накази точно визначали, яких прав позбавлений городянин. Це була конституція позбавлення прав людини. Людське життя стало дешевше за папірець, на якому було надруковано: карається смертю.

Будинок вже не був притулком людині. Замки не оберегали ні її життя, ні її майна. Люди рідко коли жили або спали в будинках. Вони ховалися по льохах і сараях. Зачувши цокіт кованих чобіг, вони забивалися в щілини. Якби в місті були печери, люди пішли б у печери, закопалися б у норі, тільки б не жити під «новим порядком».

Все життя обивателя було тепер в тому, щоб сховатись від німця, відійти на бік, коли він іде вулицею, сховатися, коли він заходить до тебе в хату, ухилитись, коли він тебе шукає.

А німець крокував і крокував містом, випнувши груди, витягнувши, мов чапля, ноги, насунувши на низький лоб каску, крокував з тупим завзяттям автомата і все давив, м'яв, топтав, — жити було неможливо.

Жити було неможливо, але треба було жити.

Як жити? Від цього питання не можна було відмахнутись. Не можна було сказати собі: «Нас це не стосується». Перед кожним в місті стало це питання: як жити, що робити? І кожна людина мусила сама розв'язати його для себе і для своєї совісті.

Часто тепер вечорами приходив до Тараса сусід, Назар Іванович. Сорок років прожили обіч, дах у дах, сорок років сварились. А тепер спільне лихо поєднало їх, — сиділи вечорами разом, курили, зітхали...

Звичаєм розмову починав Назар. Невpokійна людина, він цілими днями вештався по місту.

— Іду я сьогодні вулицею, — розповідав він, — бачу, тротуари лагодять. Серце мені так і обірвалось. Боже ти мій, думаю, невже назавжди, довіку влаштується в нашому місті німець?

— Бути цього не може. Тротуари! — пирхав Тарас. — Тротуари — про людське око. Тротуар вони можуть переробити, а душу мою переробити можуть? Можуть вони мене або тебе на німців перевернути? Пам'ять мою витоптати можуть? Ні! — він з силою хитав головою. — Ні, не господарі вони в нашому місті, — приблуди. Як прийшли, так і підуть.

Назар знизував плечима. — Давно і стрілянини не чути, і літаків наших не видно. Побомбили б хоч нас, чи що, все б на душі веселіше стало. Далеко фронт пішов, ой далеко! Під Волгу.

— Фронт пішов, фронт і прийде. Вірити треба.

— Ох, вірити, вірити!

Дим махорки стелився по низькій стелі, бився в віконниці...

— Як жити, Тарасе Андрійовичу? — тоскно запитував Назар. — Ні, ти мені скажи: як жити? Що робити?

— А це хай кожен рішає, як совість йому велить, — відповідав Тарас.

— Совість битися велить! А битися чим? Беззбройні ми з тобою старики, Тарасе.

— Сокира є, стареча зброя, певна, — Тарас задумано хитав головою. — От якби до партизанів дорогу найти! Хоч і старі ми з тобою, Назаре, а послужили б! — Нахилився до Назара і шепотів: — Треба вихід душі дати, ой, треба! Терпіти, Назаре, не сила.

І кожна людина в місті про це саме думала: «Як жити, боже мій, як же жити, що робити?»

8

— Якщо я правильно розумію політичні обставини, — сказав своїй дружині Старчаков Яків Васильович, колишній завгосп тресту, — тепер настав мій час, час комерції. Ми відкриваєм комісійну крамницю!

Дружина не здивувалась. Вона знала, що в заячій тілі її чоловіка живе душа тигра. Може, й справді настав

час Старчакових — золотий час приватної комерції? У місцевій газеті з'явилося оголошення: «З дозволу німецького командування пан Старчаков відкриває комісійну крамницю». Оголошення було набрано жирним шрифтом.

Килими і свічники змінили свій маршрут, вони пливли тепер не на ринок, а до крамниці Старчакова. Вони пливли густою й щільною масою, як дерево річкою в повідь. Старчаков не встигав виписувати квитанції. Він тріумфував. Він приймав, мацав, голубив, оцінював речі. Йому здавалось, що всі ці речі належать йому. Йому вже було тісно в цьому містечку. Він мріяв про магазин в Берліні на Унтер-ден-лінден.

Речі затопили маленьку крамницю. Старчаков оповістив, що речі на комісію він вже не приймає. Тепер він чекав покупців. Покупців не було.

Він ходив по своїй крамничці, переставляв речі у вітрині, чекав. Він чекав покупців. Покупців не було. Комерція не процвітала на убогому ґрунті голодного міста. Комісіонера дедалі частіш спокушало дивне бажання: взяти й повіситись на антикварній люстрі, серед текінських килимів, які всі хочуть продати, а купити ніхто не може.

У місцевій газеті з'явилося нове оголошення. «З дозволу німецького командування пан Старчаков ліквідує свою комісійну крамницю. Просьба до всіх, хто здав речі на комісію, забрати їх назад». Оголошення було надруковано ледве помітним петитом. Поміж цими двома оголошеннями проминула і відшуміла вся недовгочасна кар'єра першого піднімецького комерсанта: його велич і занепад.

Коли власники речей, зданих на комісію, прийшли по свої речі, вони побачили: крамниця була порожня. Німці «конфіскували» речі; непотрібні потрошили. Під ногами хрустіли уламки фарфору. На стіні, на однім гаку, гойдалась пошматована ножем картина: «Бій біля Гострої Могили».

Цю картину написав місцевий художник. Він здавна жив і працював тут. В багатьох палацах культури, клубах і школах висіли його панно. Щонеділі, бувало, він ходив на побачення з ними. Він одягав святковий піджак і капелюш. «Я йду на побачення з моїми дітьми», — казав він. Вони жили тепер своїм життям — його карти-

ни, його діти. Кожна мала свій вік, свій характер, свою біографію. Деякі дались йому легко, інші, народжуючись, змучили його. Він любив їх неоднаково — одних більше, других менше. Були улюблениці і були калічки. Але всі вони були дорогі йому.

Коли німці влаштувалися в місті, він схотів довідатись, що сталося з його дітьми.

І він побачив їх. Розтопані, спаскуджені, загіджені, вирвані з рам, вони корчилились і вмирили на звалищі; йому лишилося тільки плакати над їхніми трупами.

Він хотів померти цієї ночі; — його врятували близькі. Хтось суворо сказав йому:

— Ви мусите жити, щоб написати те, що бачили. Страшну картину повинні написати ви для нащадків.

— Так, так... — бурмотів він. — Треба жити... Треба жити...

Він не вмер. Він зостався жити, щоб бачити й запам'ятати. Він блукав вулицями, кладовищами, пустирями і бачив страшні картини. Але зараз він не міг писати: його руки були в полоні, його тіло було в полоні, і тільки пам'ять художника, гаряча, чесна, була вільна і проклинала скуті ланцюгами руки.

Щоб не померти з голоду, він писав барвисті акварельки, що зображали український пейзаж таким, яким він ніколи не був, але тільки це й купували італійські солдати. Їм подобались акварельки, намальовані художником. Вони посилали їх до Італії: ось земля, яку завоював ваш син.

Механічно фабрикував художник ці млини, річки і хатки, а в неділю на базарі продавав їх штуками й гуртом, як продають капусту. Треба жити, треба жити, — говорив він собі. — Треба жити, щоб бачити і запам'ятати.

Одного разу його запросили до гестапо.

— Нам потрібні добрі художники, — сказали йому там. — Пишіть для нас плакати, і ми зробимо вам сите життя.

Він посміхнувся:

— Я не вмю писати плакати. Тільки акварельки... річка... хатки...

— Шкода. Ви б могли бути ситим.

— Я ситий, — задихаючись, відповів він. — Я досхочу

ситий. — І згадав свої картини, пошматовані німецькими ножами.

Він прийшов до себе додому в майстерню і там, один, в порожній лункій кімнаті, довго плавав. Плакати? Так, я вмю писати плакати. Я буду писати плакати. Я сам буду розвішувати їх на майданах. Я сам ладен висіти поруч них. Страшні плакати буду я писати!

Розіп'яте скривавлене місто. Вокзал, омитий сльозами. Сині руки матерів. Зелені вагони з ґратами. Чорні тополі, заплакані, як вдови. І дівчата, що прощаються з вітчизною, з молодістю, з волею. «Плач полонянок» — ось як буде називатися ця картина. Він почне її писати негайно. Він не може більше не писати.

Плач полонянок. Він б'є йому в уші. Він б'є йому в серце. Над всією Україною дзвенить цей тужний дівочий зойк. Вдовиний плач матерів. Гіркий крик полонянок.

Дедалі частіше йдуть на захід невилітні ешелони. Дедалі безлюдніші стають міста. З десятого класу «Б», де до німців вчилася Настя, шість дівчат вже попрощалися з батьківщиною. Їх везуть зараз у вагонах з ґратами. Що чекає їх у неволі? Що чекає Настю? Що всіх їх чекає, дівчат з десятого «Б»?

Їх було п'ятеро подруг, бойова п'ятірка: Настя, Лариса, Ліза, Галя, Марія. Цієї весни вони мали закінчити школу. Вони ходили, обнявшись, по парку і мріяли. Життя здавалось їм прямим і ясним, як ця алея, небо — близьким і приступним, як верхівка цієї тополі, майбутнє — веселим і кучерявим, як ця береза.

Прийшли німці. Під важкими гусеницями танків хрустіли дівочі мрії і сподівання. Дівчатка з десятого «Б» не встигли навіть зібрати уламків. «Прощайте, дівчата! — писала Галя з дороги. — Крила обірвано, руки скуто, надій нема. Прощай, життя, прощай, молодість, прощай, батьківщино!»

Кому завтра черга? Лариса, щоб її не погнали до Німеччини, вступила до театру «Кабаре», відкритого німцями. Вона завжди хотіла стати актрисою. У неї був ніжний дівочий голос. Вона співала сумних пісеньок, і завжди, коли співала, плакала. І її подруги теж.

Та Ларисі ні разу ще не пощастило доспівати до кінця свою пісеньку в театрі, — німецькі солдати, з шиканням і свистом, проганяли її з сцени. Їм не потрібні були

її пісні. Їм потрібні були стегна. Вони плескали тільки стегнам. На холодній сцені задубілі дівчатка тужно танцювали. Німці невдоволено кричали: «Моторніші! Моторніші, кобили!» Офіцер ляскав стеком, як їздець батогом. Дівчата завзятіше дригали синіми ногами. Тільки б не погнали до Німеччини!

За кулісами весь час юрилились німецькі та італійські офіцери. Куліси здавались їм цирковою конюшнею. Вони безцеремонно ляскали дівчат по спинах і запрошували вечеряти.

— Свині, свині! Боже, які це свині! — з огидою й жахом говорила Лариса Насті. — Я помру, коли один такий підійде близько до мене. Краще в зашморі!

Ліза-Луїза перестала бувати у Насті в домі. Німецький офіцер подарував їй кофточку. Чудесну кофточку з голубої ангорської шерсті; ні в кого в місті не було такої. Коли Ліза-Луїза гуляла головною вулицею, на неї всі дивилися. Якась жінка невідступно йшла слідом за нею три квартали і очей не відривала від кофточки.

У цієї жінки були божевільні очі, тужливі, чорні. Ліза-Луїза обурилась. Це нахабство — йти за нею й дикитись! Надто багато розвелось божевільних в місті.

— Ви чого на мене дивитесь? — гримнула вона на жінку.

— У вас гарна кофточка, дівчино.

— Ну? А вам що?

— Нічого, — розгублено всміхнулась жінка. — Носіть. Носіть. Це була моя кофточка. Мені колись подарував її чоловік. Потім його вбили, і я перестала носити. До нас в хату прийшов німець і взяв її. І ще дещо. Моя дівчинка Ірочка заплакала, дурненька, і німець убив її. Та це нічого, нічого... Ви носіть кофточку... Вона гарна. На ній плями Ірочкиної крові, я тому і дивлюсь. Це дуже гарно — червоне на голубому...

Луїза з жахом відсахнулась від жінки і втекла. «Це дуже гарно на голубому!» — кричала їй услід жінка. Луїза прибігла додому і розридалася. Вона довго не могла заспокоїтись. Кофточку вона зняла. Але їй здавалось тепер, що й на спідниці, і на панчохах, і на черевиках чорні плями крові. І на губах не помада, а кров. І на нігтях не лак, а кров. На всьому її тілі — плями, плями крові...

— Що ж подружок твоїх не видати у нас? — глузливо запитав якимось Настю Тарас. — Тихо навіть стало. Мабуть, влаштувались?

— Еге... — лагідно відказала Настя. — Влаштувались.

— Отож я й дивлюсь — нема їх. Куди ж вони влаштувались, твої Катьки, Машки?

— Галю до Німеччини погнали.

— А-а!

— А Марія тут влаштувалась краще за всіх. — Настя сумно всміхнулась. — У німців вона тепер на всьому готовому. На казенних харчах.

— В тюрмі? — здивувався Тарас. — За що ж таке дівча в тюрму?

— Не знаю... Кажуть, за листівки... — неохоче відмовила Настя і одвернулась.

Тарас спробував пригадати Марію Пригадалось щось кирпате, веснянкувате, пустотливе... А може, він плував? Багато їх тут, босоногих, бігало. «В тюрмі! — мовив він сам собі. — Чи ба!». Вперше з повагою подумав він про незнайоме молоде плем'я. А Настя? Який шлях вибере Настя, яким піде? Шляхом Галі, Луїзи чи Марії?

Вона мовчала. Мовчала, як і колись: душа за сімома замками. Але Тарас бачив: вона вже обрала свій шлях. Тільки він не знав який.

Кожна людина в місті шукала свій шлях для себе і для своєї совісті.

— Як жити, як жити, Тарасе Андрійовичу? — тоскно питав сусід Назар. — Ні, ти скажи мені: як жити, що робити? Терпіти?

— Не коритись! — відповів Тарас, і перед ним все миготіло чиясь кирпате, веснянкувате обличчя. — Не коритись!

9

Не коритись!

Німецька сокира нависла й над сім'єю Тараса, — старого покликали на біржу праці. Він не пішов.

— Я не хочу працювати, — сказав він поліцаю, що прийшов по нього.

Вперше на своєму віку промовив він ці слова: я не

хочу працювати. Його рукам було нудно без терпуга. Його легеням потрібне було залізне повітря цеху, його ушам — веселий дзвін молотів у кузні, його душі — праця. Та він сказав поліцаю: я не хочу, я не буду працювати. Зараз праця була зрадою. Зараз голодувати — значило не коритись.

З ним повелися так само, як з усіма: його примусили прийти на біржу праці.

Тільки німці вміють мирні слова сповнити жахом. Тільки німці вміють все обернути в катівню. Катівнею, де калічили дитячі душі, була школа. Катівнею, де німецькі лікарі на руських ранених випробовували свої отрути, була лікарня. Катівнею був табір для військово-полонених. Катівнею були театр, церква, вулиця.

Але в робітничому місті, де жив Тарас, найстрашнішою катівнею була біржа праці — перший етап невірницького шляху.

Сюди ніхто не приходив з доброї волі. Сюди тягли схоплених в облаві, пійманих на вулиці, витягнених з льохів і підвалів. Ще годину тому у цих людей були ім'я, сім'я, дім, надії. Ще годину тому цей хлопчик грався з товаришами, ця дівчинка горнулась до теплих колін матері. Зараз все скінчиться для них. Замість імені — бирка, замість дому — вагон з ґратами, замість сім'ї — чужина. Тільки надія лишається у раба. Надія і зненависть.

Тут, на біржі, люди розлучалися з волею, — в корчах і боротьбі. Людям здавалося, що тут, на воротях невірницького шляху, ще можна упертися, звідси ще можна вирватись. Можна виблагати собі волю, вилазити на колінах, вирвати зубами. Вони з жахом відпихали від своєї шиї ярмо. Вони кричали про свої права людини, показували зібгані й нікому не потрібні довідки, просили, доводили, погрожували, плакали. Марна річ! Звідси годі було вирватись. Тут непокірну шию пригинали, непокірну душу вибивали геть.

Тараса примусили ждати черги. Його ще не били, та вся його душа була вже в синяках. Він бачив стіни, забризкані кров'ю, він чув стогони й зойки.

Вагітна жінка з великим гострим животом плазувала в ногах чиновника і благала не забирати її єдиного сина. Над нею стояв її син, чотирнадцятилітній блідий хлопчик і говорив: — Встаньте, мамо! Встаньте! Не треба! —

По губах йому стівав струмок крові, він витирав його рукавом і знову просив, і благав, і вимагав: — Встаньте, встаньте, мамол! Не треба! — Чиновника він ні про що не просив.

Раптом чиновник заверещав:

— Шенят плодите, а для великої Німеччини шкодуєте? Падло! — і, давши чоботом стусана в живіт, відкинув жінку геть.

Дико закричала вона і схопилася за живіт. Її крик ударився в чотири стіни кімнати, в шибки, в стелю й затих. І знову поплазувала вона по підлозі, обережно притримуючи руками живіт, поплазувала до чобіт чиновника, до ніжок його дубового стола — благати, просити, плакати. Тільки смерть могла б змусити її відмовитись від боротьби за сина.

А перед чиновником вже стояла молода пара: чоловік і жінка. Він говорив, вона плакала. Він уривав свою мову і потішав її: «Чого ж ти плачеш, Катю? Це ж помилка, зараз все з'ясуємо», — видно, сльози дружини мучили його і заважали складно говорити.

— Тут помилка, пане начальнику, — переконано доводив він. — Ми законні чоловік і жінка. Ось документи. Ми — законні... Як же нас розлучати? Ми згодні їхати. Але як же так не вкупі? Ми ж законні... Аджеж і ваш бог і наш однаково за закон шлюбу... Про одне тільки просимо: не розлучайте нас!

— Чудно, чудно, майн готт! — сміявся він. — Та що ж ви будете робити разом в публічному домі? — І він реготав, ляскаючи себе по стегнах і знемагаючи від реготу, падав черевом на стіл.

Розпахнулись двері кабінету коменданта біржі, і звідти вишпурнули клубок крові і м'яса. Клубок плюснув об підлогу. Всі з жахом розступились. А клубок корчився на підлозі й хрипів:

— Брешеш! Брешеш, не підкорюсь!

І Тарас, стискаючи свою суковату палицю, вирішив про себе: «Бити я себе не дозволю! Краще — смерть».

Та його і не збирались бити. Його запросили, нарешті, до кабінету коменданта, і сам комендант біржі ввічливо підвівся йому назустріч. Тарас пізнав у коменданті місцевого німця Штейна.

— Сідайте, пане Яценко, — запросив комендант.

Тарас подумав-подумав і сів. Палицю він поставив межи колін і сперся на неї.

— Вам довелося чекати, Тарасе Андрійовичу? Пробачте мені. Справи.

— Нічого... — пробурмотів Тарас.

— Ви нам потрібні, пане Яценко. Отож, почну просто з справи. Німецьке командування вирішило відбудувати завод.

Тарас здригнувся.

— Це грандіозне будівне завдання. Ми з вами люди не молоді, ми відкинем політику геть. Для майстра немає політики, є діло. Ми пропонуємо вам діло, майстер. Ви будете ситі, ваша сім'я забезпечена...

— Я не майстер, — тихо відказав Тарас. — Я чорний робітник...

— Що? — здивовано витріщився на нього Штейн і зареготав. — А, добрий жарт! Я розумію. Жарт майстра.

— Я — чорний робітник! — строго повторив Тарас.

Штейн подивився на нього і побачив уперті, суворі старечі брижі коло рота і гостре підборіддя, що впиралося в палицю.

— Руки! — раптом закричав він несамовито. — Покажи руки, свиня!

Тарас, посміхаючись, простяг йому свої руки. Дужі, жилаві руки в давніх горбиках твердих мозолів, долоні, куди навіки в'їлися залізний пил і машинне масло.

— Це чорнороба руки? — крикнув Штейн. — Це — руки майстра, пане Яценко. Це золоті руки. Їм ціни нема. Та Німеччина вмє шанувати такі руки.

— Я чорний робітник! — знову повторив Тарас і встав, спираючись на палицю.

Штейн теж встав. Їхні погляди схрестились. Штейн був тутешній німець. Він добре розумів не тільки російську мову, а й руський погляд.

— Добре! — задихаючись, закричав він. — Чорнороб? Чудово! Нам потрібні і чорнороби. Підеш чорноробом. Не підеш — понесуть. Будеш опинатися — живцем закопаємо в землю.

Штейн додержав свого слова. Тепер щоранку по Тараса заходив поліцай гнати його на роботу. Тарас одягав якесь ганчір'я, брав палицю й виходив. Ні разу він не одягнув своєї спецівки. — Я свій робочий мундир не

вкрію ганьбою! — Поліцай обходив ще кілька квартир, поки збиралась вся партія непокірних заводських стариків. Так, під конвоєм, їх і гнали через місто. Так, під конвоєм, приганяли на завод.

Вони входили в старі, знайомі заводські ворота. Перед ними лежав труп заводу. Покручене, обвуглене залізо. Брили мертвого каменю.

Старики йшли по заводу... Високою травою заросли доріжки. Стіни цехів взялись жаб'ячим мохом. Чорні воронячі гнізда на кроквах. Похмуре, діряве небо. Рудий бур'ян буяє там, де колись буяло розпечене залізо. Раптом падає іржава балка; підпори прогнили і завалились. Хмари рудого пилу підіймаються над руїнами. Сполохапо злітають ворони. Кричать хрипко й тривожно. Б'ються крилами об крокви. І довго-довго ще літають і кружляють над руїнами цеху, наче над трупом.

Майстри йдуть під конвоєм кладовищем заводу, самі схожі на кістяки. Всі похнюпили голови, страшно дивитись на руїни. Навкруги запах мертвого заліза, важка тиша. Тільки човгання ніг на іржавих плитах.

Непокірних стариків приганяють до руїн електростанції. Їх примушують розбирати напівзруйновані стіни і розчищати площадку. Ну, що ж! Ламати стіну вони будуть, будувати — ніколи. Вони перекладають каміння з місця на місце. Вони роблять це спроквола і глузливо. Німець-наглядач лютує: руський не вміє працювати! Руський єсть лінивий осел! Тарас посміхається: подивився б ти, німцю, як руський «ледар» шурував тут, коли сам собі був господар, як орудував важким молотом Петро Лиходід, який азарт кипів тут, який піт був на сорочках...

Коли німець відходить, старики зразу кидають «роботу». Покректуючи, сідають на каміння. Закурюють. Славетні майстри сидять тут на руїнах. Вони збудували ці цехи. Вони їх і зруйнували. Кому з них доведеться їх воскресити?

— Скільки тобі років, Тарасе? — питає старий Артамонов, пенсіонер.

— Шістдесят, Павле Петровичу, — з повагою відповідає Тарас.

— Молодий ще! — зітхає Артамонов. — Здоровий. Ти доживеш.

І всі заздро дивляться на ширококостого, кремезного Тараса. Еге, дожити, дожити б! Дочекатися! Дні, тижні лишилися до визволення, але у старих кожна година — остання.

— Не доживем! — гірко хитає головою Назар. — Всі шкелети стали, всі шкелети. Дивлюсь я й дивуюсь: чим тільки люди живі?

— Вірою живі, Назаре, — строго відповідає Тарас, — вірою.

— Завод можна швидко пустити! — каже старий Артамонов. — Я б насамперед... — і він починає викладати свій проект. У кожного старика є свій проект. Продуманий, вистражданий, виношений, як мрія. Кожен почав би відбудовувати завод з свого цеху. Вони доводять один одному, що так буде краще. Вони сперечаються, говорять з запалом, сердяться. І всі — мріють.

Дожити! Дожити б! Побачити, як закуриться перший бсязкий жовтуватий димок над силовою... Почути, як загуркоче перший молот у кузні...

Та жоден з них не зніс би, якби задимів завод для німця. Ні, цього допустити не можна. Краще бачити рідний завод трупом, ніж рабом. Нехай краще лежить мертвий до пори, до часу. Його зневажити не дамо.

Лаючись, повертався німець-наглядач. Старики бралися до роботи. Спроквола розбирали стіну. Покректуючи тягли каміння. Перекладали цеглу з місця на місце. Бита цегла. Зруйнована стіна. Мертвий камінь, могильні плити.

10

Мертвий камінь, могильні плити...

Помер старий Артамонов: тяг камінь, упав і не підвівся більше. Так і лишився лежати, обнявши камінь старечими руками. Артамонова поховали тихо, квапливо, не так, як ховали б на заводі. Німці вкрали у старого майстра не тільки почесне життя, а й почесну смерть.

Тільки дев'ять стариків ішли за його домовиною. Невгамовний Назар по дорозі на кладовище розповідав жахливі новини: на шахті Свердлова німці розстріляли сімсот шахтарів, їхніх дружин, стариків і дітей.

— Всі шурфи мертвими тілами забиті. Такий, кажуть,

сморід над шахтою стоїть — лишенько! І, похитуючи головою, пророчив: — Всіх винищать німці, згадаєте мое слово, всіх. І до нас дійде! Спочатку євреїв вигублять, потім нас.

Схоже було, що його слова справджуються. Одного ранку Тарас побачив, як вулицями женуть величезний натовп євреїв.

Вони йдуть, оточені частоколом багнетів, налякані, пригнічені люди. Вони не знають, куди і навіщо їх ведуть на смерть, на дибу, на каторгу? Та, роковані, вони покірно бредуть, куди їх гонять. Не чути ні криків, ні плачу. Мокрий, холодний вітер стьобає людей. Дош, мов батіг, падає на спини і плечі.

Жінки, спотикаючись на мокрому камені, несуть хворих дітей. Старики і каліки шкандибають кінець колони і бояться відстати і залишитися сам-на-сам з багнетом конвоїрів. Упала бабуся і затіпалась в нападі на бруку, але кричати і кликати на поміч боїться. Мовчки б'ється вона на мокрому камені, конвульсійно хапає руками повітря, а повз неї бредуть і бредуть роковані люди. Згинаються під вагою мокрих клунків. Тягнуть скарб. Все покинуто — рідну хату, вогнище, добро. Від великого життя, що збиралось роками, тільки й лишилось — жалюгідний оклунок. Та людям сказали прийти з речами, і вони зраділи. Значить, не смерть. Значить, ще не смерть. І вони чіпляються за свої клунки, неначе за саме життя, неначе за образ трепетного і теплого життя.

Тільки одна людина йде без речей, без пожитків, звільнившись від усієї марноти земної, — старий лікар Фішман. Нічого у нього нема з собою, крім старенького лікарського саквояжика. Наче не на смерть він іде, а з ранішніми візитами до хворих.

Навкруги нього бредуть, задихаючись під вагою речей, його одноплемінці. Вони не знають і не вірять, що це їх останній день, остання година, останній туман над містом, останній дош на дахах. І вони клопочуться про свої клунки, про ковдри, про пухові шарфики для простудженої дочки.

А він знав. Він знав, що це його остання путь. В останне йшов по місту, де народився і виріс. І був до гіркоти дорогий йому цей мокрий руський вітер в чорних тополях, і запах руської землі, вкритої поживклим

листям, і руські заплакані дахи, і руський осінній дощ, що падав над містом.

Тарас довго дивився йому вслід. Мовчки коливався натовп, навіть діти припишкли. Байдуже, мовчки йшли поліцаї і автоматники... Падав туман, і дощ, мов батіг, стьобав та стьобав вулицю...

— Прощай, лікарю Ароне Давидовичу! — прошепотів Тарас. — Не осуди: нічим допомогти тобі я не можу. Самі ждемо кари.

Євреїв розстріляли десь за містом. Поодинокі з них, що уцілили чудом, ховались по руських родинях. Руські люди охоче, без остраху, переховували мучеників: це був обов'язок сумління.

Вулиця, де жив Тарас, переховувала шестилітню дівчинку. Поліцаї довідались про неї і запопадливо шукали. Цього навіть Тарас зрозуміти не міг. «Невже, — посміхався він, — німецька держава перестане існувати, коли буде жити на землі шестилітня дівчинка?». Але поліцаї все нищпорили по хатах. Їх охопив мисливський азарт. Вони, як пси, винюхували слід. Вулиця не здавалась.

Щовечора дівчинку, закутану в темну хустку, переносили на нове місце, від сусіди до сусіди. В кожній хаті була випорожнена для неї скриня і в ній постіль. Дівчинка і жила, і їла, і спала в скрині; на випадок тривоги віко скрині спускали. Дитина звикла до свого пристановища, воно вже не здавалось їй труною. Від дівчинки тхнуло тепер нафталіном і цвіллю, як від древньої бабусі.

Марійка від подруг довідалась про цю дівчинку: дівчора говорила про неї пошепки. Коли дитину принесли до хати Тараса, Марійка, завмерши, спитала у діда: «Це дівчинка з скрині?» — і Тарас не знав, що їй сказати.

Дівчинка з скрині була бліда і квола. В її великих чорних очах жив переляк. Чимало років треба буде, щоб заспокоїти й розвеселити такі очі! Марійка раптом обняла дівчинку і пригорнулась до неї. Чорненька і біленька голівки...

— Давай в ляльки бавитись, — сказала Марійка і оглянулась на Тараса. — Можна? Ми в скрині будем в ляльки гратися! — захопилась вона додати, і Тарас одвернувся, щоб змахнути сльозу.

Вночі до хати Тараса вдерлись поліцаї. Вони перевер-

нули догори ногами всі кімнати й хижки, знайшли і розбили скриню. Дівчинка спала. Вона не прокинулась навіть в руках поліцая, спокійно посміхалась уві сні і тихенько цмокала губами. Грубий поштовх розбудив її. Вона побачила чужі страшні обличчя і чорні шинелі. Вона закричала, так закричала, що Тарас не видержав і кинувся на поліцая.

Коли, обливаючись кров'ю, Тарас підвівся, нарешті, з підлоги, він насамперед згадав про дівчинку, про біленьку дівчинку, про свою, про Марійку. Він озирнувся на неї й побачив її очі. Величезні, сині, вони були широко розкриті від жаху. «Що ж це? Що ж це, дідусю? За що?» — питали її очі.

Та сліз в них не було.

Сліз не було. Діти навчились не плакати. Вони одвикли сміятись і навчились не плакати.

11

Діти старілись. Вони на очах ставали маленькими дідусями й бабусями. Іноді Тарасові здавалось, що вони з Марійкою ровесники. Як маленька бабуся, насупивши лобик і склавши на животі ручки, сиділа Марійка де-небудь в кутку і думала. Про що вона думала? Тарас боявся її спитати.

— Дідусю, — спитала вона якось, — а скоро руські прийдуть?

— А ти ж хто така, не руська хіба? — розсердився Тарас.

— Ні. Німецькі ми тепер. Еге ж?

— Ні! Руська ти! І земля ця руська. І місто наше було і буде руське. Треба так, Марійко, казати: наші прийдуть! Наші скоро прийдуть! Наші німця проженуть.

Він навчав її цих слів, наче молитви. І вона знала вже, що слова ці треба держати в душі, німець чути їх не повинен.

До школи вона не ходила. Вона була там один тільки раз і вернулась похмура, заплакана.

— Ти чого? — стурбовано запитав дід.

— Я більше... не піду... до школи... — прошепотіла вона так гірко, що Тарас здригнувся.

Цілий рік мріяла Марійка про те, як піде вперше до

школи. Старші дівчатка багато розповідали їй про школу, але запам'яталось і в мрії вступило тільки одне: у школі діти співають хором. А тепер прийшла Марійка до школи, цілий урок просиділа, а пісень не дочекалась. На перерві заспівали були дівчатка самі, учителька прибігла і замахала на них руками: «Тшш! тшш! Не можна співати!» — і школа померхла для Марійки.

— А ти співай одна, — порадив їй Тарас.

— Не, — похитала вона головою, зовсім як маленька бабуся. — Не можна. Німець почує.

Тільки перед сном в ліжечку вона сама себе заколисувала пісенькою, що її сама ж і склала! «Прийдуть на-а-ші... Діти підуть до шко-о-оли... Будемо пісень співа-а-ать...» І знову спочатку і багато разів: «Прийдуть на-а-ші.. Діти підуть до шко-о-оли... Будемо пісень спі-а-ать...»

Льонці теж не сподобалась школа. Він прийшов звідти похмурий, довго ходив округ діда, не знаючи, з чого почати. Нарешті, сказав: — Тепер, дідусю, школа буде платна. Оберемок дров на тиждень, два відра вугілля, та ще грішми... Тарас насупився, постукав пальцями по столу.

— А коли ж я вам коштів шкодував на науку? — спитав він обережно.

Льонька ще потупцював на місці і, спустивши очі додолу, сказав:

— Тільки я, дідусю, все одно до школи цієї ходити не буду. Там на нас дивляться тепер, як на одноклітинних. Або як на худобу. Вчитимуть тільки читати, писати й лічити. От і вся вам наука.

— А тобі яких ще наук треба? — сердито озвалась бабка Пріська.

Льонька презирливо глянув на неї і відповів:

— А мені, бабусю, чимало наук треба. Мені хочеться географію вивчити про нашу країну, та історію і фізику. Тільки цього німці нас вчити не будуть.— Він знову повернувся до діда і спитав уже благально: — Так я до цієї школи ходити не буду, дідусю? Мені... — він затнувся, хотів сказати: «Мені обидно», а сказав: — Мені со-вісно.

— Не ходи! — коротко відказав Тарас.

На цьому й кінчилось для Льоньки й Марійки навчання, — на дитячі душі ліг ще один гіркий рубець.

Німці часто бували тепер у Тарасовій хаті. Через місто на фронт під Сталінград суцільним потоком ішли колони. Ставали на короткий перепочинок, на ніч, іноді на день.

Німці були похмурі, люті. Вони боялися степу. Вони боялись самого слова «Сталінград» і вимовляли його неохоче, зрідка. Вночі вони зітхали, перевертались, марили уві сні. Одного разу Тарас навіть почув, як німець плакав.

Руські люди дратували їх, а надто — діти. Тарас давно вже звик не дивуватись на німців, але їх неприязнь до дітей дивувала навіть його. Ще можна було побачити німця, що посміхається дівчині; німця, щоб посміхнувся дитині, Тарасові побачити не довелося.

Чи старий, чи молодий, вони однаково лютували, угледівши руське маля. Вони гнали його геть із кімнати, били, коли воно потрапляло їм під руку, могли вбити, коли воно плакало вночі уві сні. Діти відчували і платили німцям взаємною зненавистю, інстинктивною, позасвідомою, але непримиренною. Тарас почав боятися за Льоньку, — від нього всього можна було сподіватися. Не раз старий ловив гарячий погляд хлопця і строго кивав йому пальцем: тепер щоночі Тарас брав з кухні сокиру і ховав у себе в кімнаті, ножі замикав на ключ.

А втім, одного разу німець посміхнувся Марійці. Це був рудий, добродушний на вигляд, опасистий німець, — його не гнали під Сталінград. Він сидів за столом і їв, а Марійка, забившись в куток, спостерігала. Вона знала, що до німця підходити не можна, але німець їв такі напрочуд гарні речі, що вона не стерпіла, підійшла ближче. Німець їв ковбасу і масло! Так давно не бачила цього Марійка.

Вона забула навіть, що на світі існують такі чудесні, смачні речі. Вона стояла за два кроки від німця й дивилась, як він їсть. Йй навіть на думку не спадало попросити у німця шматочок ковбаси, вона тільки дивилась.

Німець помітив її погляд і посміхнувся. Тоді взяв ніж і поволі одрізав грубу скибу хліба. Тоді так само поволі намазав її маслом. Тоді одрізав шматок жирної ковбаси і поклав на хліб. Тоді подивився на Марійку і знов по-

сміхнувся їй. І... шпурнув бутерброд кішці, що нявчала біля його ніг.

І зареготав. Він реготав довго і смачно, — його руде, м'ясисте лице все тіпалось від сміху. Він навіть товариша розбудив, щоб реготатись разом.

Марійка тихенько одійшла в свій куток. Вона не закричала, не заплакала. Вона сіла на свій ослінчик і, підперши кулачками підборіддя, задумалась.

Вся душа маленької Марійки була тепер в кривавих рубцях. Ночами з нею часто траплялись дивні напади — напади жаху. Вона починала кричати, плакати, кидатись в постелі, їй ввижались страхіття, кров, дівчинка з скрині. Вона втихала тільки на руках Тараса. Він один міг заспокоїти її, наче від нього йшла якась спокійна, впевнена сила. Марійка пригорталась до грудей старого і чіпко схопивши рученятами його плечі, засинала.

Він обережно клав її в постіль, сідав поруч на табуретку і так сидів цілими годинами.

Все можна загоїти, відбудувати, полагодити, думав він, дивлячись на скривлене в хворобливій гримасці обличчя дівчинки. Війна кінчиться, і всі рани затягнуться, всі заводи відбудуються, все життя оновиться. Та чим вигоїш скривавлену, скалічену, зневажену душу дитини?

— Де ж ви, сини мої? Де ви?

ЧАСТИНА ДРУГА

1

«Де ж ви, сини мої, де ви?»

Було у Тараса три сини, — немає вістки від жодного. Чи живі вони? Він намагався думати, що живі. Він дожидав їх.

Це було велике чекання, в ньому строків нема, — це була віра. Жива наша армія, живі і мої діти. Вернеться армія, а з нею вернуться й сини. Вернуться сини, а з ними й армія. Без армії вони не могли повернутися. Нарізно він і не ждав їх.

Андрій прийшов один. Він прийшов восени, пізнім смерком, худий, бородатий, чорний, — його й не пізнали спочатку. І одяг на ньому був чужий — якась сіра селянська свитка, таких і не носять тепер; і пил на його обличчі, бороді і личаках — чужий, нетутешній, бог зна з яких шляхів; і весь він був чужий, незнайомий, гіркий. В синіх западинах під очима, в гострих жовтяво-чорних вилицях, в злих зморшках біля рота осіла гіркота одному йому відомих розчарування і мук.

— Ну, драстуйте! — сказав він, сумно всміхнувшись,

ї, знявши шапку, обережно почав струшувати пил з неї, як гість.

Страшно закричала Антоніна, кинулась чоловікові на шию. Заплакала бабка Пріська. Сполошилися діти. Розгублений Тарас так і прикипів на порозі з каганцем в руці.

— Це хто? — злякано спитала Марійка у Льоньки.

— Це татко твій.

— Несхожий який татко! — засмучено промовила Марійка і недовірливо підійшла до батька.

Андрія провели в кімнату, всадовили за стіл. Навколо нього зібралась вся сім'я. Злякано пригорнулась до несхожого батька Марійка. То плакала, то сміялась Антоніна, метушилась коло чоловіка і, нарешті, припавши до його колін, заспокоїлась і затихла. Біля печі і столу клопоталася бабка Пріська.

Андрій сидів все ще чужий, нетутешній, нерішуче гладив волосся Антоніни, невміло пригортав до себе Марійку, щось говорив, вигукував не до речі й не до ладу, як усі вигукували зараз, і блукав розгубленим, але жадібним поглядом по кімнаті, наче питав себе: чи ж правда, чи дома я, чи не привиділось?

І насамперед прийшли до нього знайомі з дитинства запахи: запах мишей в комірчині, діжі на кухні, заліза й соснової стружки в кімнаті Тараса. Потім він побачив родинні фотографії в рамочках з черепашок, годинник-ходики з генералом Скобелевим на коні, мисник з глечиками й полив'яними, розмальованими полумисками, лампадку на мідно-зеленім ланцюжку перед кіотом. Все на місці, жодної плями на стіні.

— А у вас все, як було! — сказав він, чи то дивуючись, чи то зрадівши.

Навколо гоїдалося все, все було нестале, непевне, хитке, і самого Андрія мотало між життям і смертю; і здавалось йому, носить він в собі цілий світ, скривавлений і бентежний, а виявилось — носив у своїй душі тільки цю кімнату. Тільки про неї одну мріяв. Тільки до неї одної прагнув. Щоб ось так сидіти біля столу, а навколо — знайомі стіни, знайомі запахи, знайомі, дорогі обличчя, сім'я... Він і сам не знав, що так любить свій дім.

Все мине — і війна, і хитання світу. Тільки це вічне: родинні фотографії на стіні, запах діжі на кухні.

Він радісно, легко засміявся, потер руки і вперше відчув себе дома.

— Татко прийшов, значить, наші в місті? — пошепки спитала Марійка в Льоньки.

— Ні, це тільки твій татко прийшов.

Тарас і словом не прохопився ще, відколи прийшов Андрій. Важким поглядом стежив він за кожним порухом сина: і коли той сидів біля столу, і коли почав митися, радіючи теплій воді і дивуючись, як швидко вона поруділа від бруду, і коли мало не заплакав, взявши від Антоніни білизну — свою, власну, що зачекалась на нього, що пахла крохмалем, домом, скринєю, дбайливими жіночими руками...

І тільки коли вимитий, переодягнений і сяючий від повноти щастя, Андрій сів за стіл, — Тарас, нарешті, порушив свою важку мовчанку.

— Ти звідки ж узявся, Андрій? — тихо спитав він.

Андрій здригнувся. Тарас уперто повторив своє запитання.

— З полону... — ледве чутно відповів Андрій.

І раптом почав покvapно розповідати про полон. Антоніна стисла йому руку, вся сім'я принишкла. А він, дедалі більше хвилюючись, розповідав про те, що витерпів у полоні, і сам тепер дивувався, як він усе це зніс і не загинув.

Та батько перебив його:

— Як же ти в полон потрапив, Андрію?

— Як? — невесело всміхнувся син. — Як всі потрапляють. Ну, оточення... Налетіли німці... Я на гвинтівку глянув: що з нею робити? Нікчемна зброя!.. Я її кинув і здався...

— Здався? — закричав Тарас. — Здався, чортів сину? Андрій зблід. Запала важка мовчанка.

— Ех, дяльку! — з досадою мовив Льонька, одвівши від Андрія очі. — Як же це ти?.. Я б нізащо не здався.

І тоді Андрій розсердився:

— Не здався б? Ти! Щеня! Вояка! Всі ви тут, як подивлюсь, вояки! Смерті не нюхали, німця не бачили, а теж... міркуєте. Що ж, я один проти німця? Їх сила... А я?

— А вмерти у тебе совісті не було? — крикнув на нього Тарас.

— Вмерти?.. — скрикнула Антоніна і обома руками схопилась за Андрія. Наче його вже одривали од неї і вели на смерть.

— Вмерти... — криво всміхнувся Андрій. — Легко ви кажете, батьку... Вмерти я, розуміється, міг... Це штука немудра... — він обвів усю сім'ю недобрим оком і додав: — Може й справді, краще б мені померти!

Всі мовчали. Тільки Антоніна ще дужче вчепилася за руку Андрія.

— Чи ба! — знову невесело посміхнувся він. — З полону ішов... на крилах... думав, дома чекають. Думав, радість додому принесу. А, бач, приніс... прикрість.

— Ми тебе не таким дожидали, — сказав, похитавши головою, Тарас.

— Несправедливі ви, Тарасе Андрійовичу! — раптом тремтячим від сліз голосом вимовила Антоніна. — Ви до всіх несправедливі. Завжди. Що ж він один за всіх помирати мусить? Добре, що живий прийшов, — і вона оглянулася на жінок, шукаючи в них підтримки. Бабка Пріська, як завжди, незрозуміло хитала сивою головою. Настя мовчала.

— Квочка!! — презирливо сказав Тарас. — Ти б дітей краще поклала... Чого не сплять? — закричав він, зриваючи на них свій розпач. — Ну, приїхав! Ну, живий! Кінець виставі! Спати!

Бабка Пріська і Антоніна заходились вкладати дівчору. Марійка лягла в ліжко одразу, — вона була налякана і втомлена приходом несхожого батька. Льонька ще довго бушував і сперечався — не хотів спати. Андрій мовчки сидів біля столу, катав хлібні кульки... Ось він і дома, а дома нема. Тарас важкими кроками ходив по кімнаті.

— А якщо ти з полону втік, — раптом спитала Настя, що весь час мовчала, — значить, втекти можна?

— Що? — опам'ятався Андрій і з досадою знизав плечима. Настя повторила запитання. Підійшла Антоніна і сіла біля Андрія. Взяла його руку в свою.

— Баби визволили... — неохоче пояснив він. — Баби нас жаліли... Чужі баби жаліли нас! — повторив він з докором і викликом батькові. — Зовсім невідомі, темні баби, а жаліли... — Але одразу ж згадав, як їх жаліли баби: «нещасненькими» називали їх баби, і це були

гіркі, презирливі жалощі до своїх, та нещасливих мужиків.

А вони йшли через села сумною юрбою, і вигляд у них тепер був і не мужиків і не солдатів, а — полонених. Біс його знає, звідки береться у полоненої людини цей вигляд — шинель без хлястика, без ременя, погляд з-під лоба, руки за спиною, немов у каторжан. Так вони йшли беззбройною юрбою через села. Через ті самі села, де ще місяць тому проходили струнким і грізним воїнством. Тоді їх теж жаліли баби, проводжали за околицю, плакали нишком. Тільки нещасненькими їх не звали тоді, ні!

Раптом він сказав батькові:

— Думаєш, мені цей полон легко дався? Я, може, сам себе сто разів прокляв, що не помер в бою. Померти легше! Гнали нас битим шляхом... Ледь-ледь одстанеш — б'ють прикладами. І ноги в крові, і морда в крові, кров'ю вмиваєшся. Багато перемерло нашого брата в дорозі. Хто сам померти не міг, того німці добивали... Потім пригнали нас в табір. Під Міллерово. Просто пустир обгороджений колючим дротом — ось і весь табір. Коли дощ ллє — значить, під дощем живеш. Коли холод — значить, в холоді. Спали на вогкій землі. Їли... — він махнув рукою. — Їсти не давали. Те, що кинуть нам за дрів баби, те й добре. Бились межи собою за шматок. Мов звірі. І знов тут багато нас перемерло. А я, бач, на лихо, zostався живий...

Він говорив тепер палко і швидко, і перед ним ставали страшні картини табору, і знов в ушах йому — передсмертне хрипіння товаришів, і посвист бича, і вічний похоронний дзвін колючого дроту під вітром...

— А округ всього табору сиділи баби... І день сиділи. І ніч. Своїх мужиків виглядали. І плакали ж вони, баби, ой, страшно плакали! Вили! І ми починали вити. Хто жити хотів, той вив. А були такі — вмирили мовчки. І це страшніш за все. А я вив. Як вовк вие. І все мені привиджалася хата... і Антоніна... і Марійка... І чим гірше ставало, чим смерть ближча — тим більше я жити хотів. І жив. А як жив, чим, — тепер і сказати не можу.

— Але як же ти все-таки з полону втік, Андрію? — знов з якоюсь дивною упертістю повторила своє запитання Настя.

— Баби і визволили. У німців, бач, політика хитра. Нас у цих таборах вимерло тисячі, — цього не видно нікому. А вони випустять одного, він поки додому дійде, — про це дзвону, дзвону. Ось вони й дали розпорядження, що баби можуть на випадок, коли свого чоловіка чи брата серед полонених побачать, брати його до себе, на волю. Ну, довідка, розуміється, потрібна від старости. Та це справа не тяжка! Єсть баби, що по різних таборах за малим по сто «чоловіків» таким манером і визволяли.— Він посміхнувся.— Ну, а мене хто ж визволить? Своїх близько нема. А на волю, на волю хочеться!.. Чую, помру я тут, як щеня сліпе, і ніхто не згадає. І дріт цей колючий так мене змучив, наче він мені в душу вп'явся, колючками душу шматує до крові. Ну ось... Я і кинув бабам за дріт записку. Визволяйте, мовляв, коли добра душа найдеться! І своє ім'я, по-батькові, прізвище, звідкіля родом... — він примовк на хвилину, замислився і раптом тихо, лагідно всміхнувся. — Найшлась добра душа — Ликера Павлівна... Луша... визволила... Взяла мене до себе, в господарство... у неї без чоловіка все похилилось, повалилось... — Він запнувся, почервонів, потім, набравшись духу, скінчив: — Ти мене, Антоніно, як хочеш суди, тільки я з цією жінкою жив... як з дружиною...

Антоніна здригнулась, злякано і якимось дуже безпорадно глянула на чоловіка, і мимохіть висмикнула свою руку з його руки.

— Я ж... — пробурмотів Андрій. — Я ж не знав, чи живі ви? Чи тут?.. Все тепер на землі похитнулося, пішло шкереберть...

— Нічого! Нічого! — злобно зареготав Тарас. — Чого, брат, з жінкою соромитись! Росію зрадив, так що вже тут жінка? Тільки ось що я тобі скажу, Андрію. Дружина пробачить, вона істота безсловесна, лагідна. А чи пробачить Росія?

— А перед Росією в мене провини нема... — глухо пробурмотів Андрій.

— Брешеш! Брешеш! — закричав на нього Тарас. — Всіх ти обдуриш! І Росію, і дружину, і мене, старого дурня, і чекання моє, — він круто повернувся і пішов до себе, щосили грюкнувши за собою дверима.

Запанувала мовчанка. Сумно сиділа, похиливши голову на руки, пригнічена Антоніна. Мовчала Настя. Зіб-

галась клубочком лагідна бабка Приська, гірко хитала головою.

І, щоб як-небудь розвіяти це нестерпне мовчання, Андрій спитав:

— Ну, а ви тут як живете?

Йому ніхто не відповів. Тільки Настя знизала плечима. Андрій глянув на похилену голову дружини і раптом побачив: голова сива. Він не повірив. Ще раз глянув: під боязким світлом каганця тьмяно блиснули срібні волосинки. «Боже ти мій, — жахнувся Андрій. — Що ж з нею зробили?» — Він злякано озирнувся навколо. Мовчала Настя. Щось бурмотіла собі під ніс мати. Молитву?

Ось дім — і нема дому! Ті самі бурі і лиха, що свистіли над ним, Андрієм, ламали, корчили його тіло і душу, прошуміли й над тихою хатою на Каміннім Броду. Антоніну зістарили, Тараса знемилосердили. Все тут на вигляд лишилось як перше — і фотографії під тьмяним склом, і тихе світло лампад, а колишнього життя нема. І дому нема. І спокою нема. І щастя нема, немов і не було ніколи...

Андрію раптом схотілось потягтися до дружини, обняти її, взяти в ласкаві руки її бідну, втомлену, сиву голову, пригорнути до своїх грудей, заплакати разом: «Ну, що було-було! Нічого! Нічого, Тоню! Тепер я тут, тепер з тобою. Проживемо як-небудь! Переждемо війну, не навіки ж». Але він не зробив цього. Навіщо? І сам він у свої слова не йме віри, і Тоня не вірить. Неправда його слова.

Ні, не вирвався він з полону! Ось він — колючий дріт. Так само і він в полоні, і сім'я в полоні, і все місто в полоні у німців. Душа його в полоні. Все облутано колючим дротом. Колючки вп'ялися в душу.

А в старого, у батька, душа вільна. Її ланцюгами не скуеш. Її колючим дротом не облутаєш, безсмертну, запеклу душу Тараса. І син раптом гірко позаздрив батькові.

Цієї ночі у старій хаті на Каміннім Броду ніхто не спав...

2

Цієї ночі у старій хаті на Каміннім Броду ніхто не спав...

Хоч як рано підвівся Андрій, інші встали ще раніш. Скрипіли мостини, з усіх кутків лізла шамотня. Андрій встав і одягся. Антоніна удала, що спить. Андрій глянув на неї й зітхнув. Ось і минула його перша ніч дома після розлуки... Не так минула, як мріялось... Ну, що ж! Все тепер на землі не так... Він вийшов умиватися в сні.

Там вже метушилася мати. В саморобний ручний млинок вона засипала зерно і молола його. Шестірні тужно скрипіли.

— Це батько змайстрував, — пояснила мати, помітивши, що син задивився на її роботу. — І назву цьому вигадав: агрегат. А по-моєму, горе це наше, а не агрегат. Саме горе, більш нічого...

Віконниці були ще зачинені. Крізь щілини проти-скалось щупле і наче зжмакане вранішнє світло.

— Відчинити віконниці, чи що? — визвався Андрій. — Темно, немов у домовині...

— Так і живемо! — озвалася мати. — Дивитись нема на що.

Тепер, ранком, все дома здалося Андрієві не таким, яким було колись. На нього раптом глянуло страшне обличчя злиднів, вчора він їх не помітив. Він і сам не зумів би пояснити, в чому він їх побачив—чи в агрегаті Тараса, чи в кислих перепічках, що правили за хліб, чи в тім, що самовар припадав пилом в кутку («Значить, немає в хаті ні цукру, ні чаю. Як же мати без чаю живе, чайовниця?»), — але злидні хазяйнували тут, це він побачив ясно і взяв чомусь за докір собі. Наче він, Андрій, був винен в тім, що війна, і німці в місті, і немає хліба.

Потроху до столу почала збиратися сім'я, — всі похмурі, мовчазні. Навіть Льонька дивився на дядька спідлоба, з явним осудом. Довше за всіх не виходила Антоніна. А коли вийшла, нарешті, і, дивно хвилюючись, підійшла до чоловіка, він зрозумів, чого затрималась вона: пудрилась.

Але й пудра не могла приховати, як постарілась і змарніла Антоніна. Особливо зістарились її очі, стали тьмяними, переляканими. «Плаче багато», — догадався Андрій і одвернувся.

Сніданок минув швидко й похмуро. Всі мовчали. Тільки маленька Марійка щебетала і лащилась до Андрія.

— Ти до школи ходиш? — спитав він.

— Ні... — здивовано відповіла Марійка. — Тепер же німці!

— Еге, еге... — пробурмотів він. — Я не подумав...

Він і це взяв за докір собі: наче він винен, що тепер не можна Марійці ходити до школи.

— Ну, я тебе сам вчити буду! — поквапно пообіцяв він дочці.

Після сніданку Тарас почав збиратися на завод. Урочисто витяг своє лахміття, почав одягатися...

— Що, батько на заводі працює? — здивовано спитав Андрій у сестри.

— Еге... начебто... — посміхнулась та.

— Під конвоем дідуся волять на завод! — закричав Льонька. — Ось! А без конвою він не ходить.

Його голос почув і Тарас у себе в кімнаті.

— Так! так! — озвався він звідти. — Шана! Шана мені на старості літ від німців за мою непокору. Як губернатора, мене ведуть на завод. Під конвоем.

— І ти служиш? — спитав Андрій у Насті.

— Я? Ні!

— Що ж ти робиш?

— Я ховаюсь.

— Ховаєшся? Від кого ж?

— Від всього. Від Німеччини. Від служби. Від німецького ока.

— Як же ти... ховаєшся?

— А так... Стережусь, не висовуюсь. У мене тепер все життя в тім, щоб ховатися, — загадково посміхнулась вона.

І Андрій здивовано і навіть заздро подумав: «А вони тут свою війну з німцями ведуть: малу, розуміється, війну, але, глянь-но, яку непримиренну».

— Щось мій поліцей спізнюється! — сказав Тарас, виходячи з своєї кімнати і дивлячись на годинник. Був одягнутий Тарас в несказанне лахміття, — де тільки добув таке! І Андрій зрозумів: це старий навмисно.

— Спізнюється поліцей! — глузливо повторив Тарас. — Непорядок! Розуміється, пробачити можна — поліцейських рук у них тепер нестача. Непокори в народі багато, не вправляться!

Він глянув на сина і спитав, немов ненароком, недбало:

— Ти тепер до поліції служити підеш, Андрію, га?

Андрій побліднів.

— Як ви про мене думаете, батьку! — пробурмотів він ображено. — Аж дивно!

— А куди ж тобі ще йти? — нещадно вів далі старий. — Ти свій шлях обрав. Ти тепер — штампований... — він сердито пирхнув у вуса. — Це мені на тебе ображатись треба, тобі на мене ображатись нема чого.

Андрій раптом спалахнув люттям. Що це батько справді? «Не пряниками мене німці обдаровували — нагаєм... Ви і сном того не бачили, що я пережив». Йому раптом згадався табір. Цього ніколи не забути! За це ніколи не поквитуватися!.. Йому захотілось усе це злобно і люто жбурнути в обличчя батькові. «Ну, давай, давай, старий, порухеємось, у кого душа крутіше заварена злобою, давай!» Але тут раптом пролунав стукіт прикладом в двері і голос: «Гей! Виходь!».

— А-а! Прийшов-таки! — посміхнувся Тарас і надів картуз. — Іду! Подивись і ти, Андрію, яка нині старикам шана. Іди, іди! — гримнув він на сина, бачачи, що той сидить на місці. — Тобі на це подивитись треба.

Андрій слухняно вийшов за батьком на ганок. На вулиці вже стояли старики, спершись на палиці. «Наче полонені», — подумав Андрій. Він пізнав усіх. Як не пізнати! Майстри!

Затяті старики, багато крові вони поспували Андрію тоді, коли він сам став молодим майстром біля них. Вони завжди були для нього стариками. Вони завжди говорили йому «ти», він їм завжди «ви». Як не пізнати. Їх знали всі. Академіки з ними радились. Директори їх трохи боялись. Новий директор рекомендувався спочатку їм, потім обкомові. Їх можна було переконати, іноді — умовити, звеліти їм не можна було.

Тарас став на своє місце в ряду, поліцай махнув рукою, і старики рушили.

Вони йшли, міцно спираючись на палиці. І тепер було видно Андрієві: постарілись, подались майстри. І батько подався, наймолодший з них. Подерте пальто метлялось на його сухих плечах так безпорадно, так по-старечому...

Але кожен держав голову високо й прямо. Видно, з останніх сил, з непокори що за саму силу дужча, намагались вони йти гідно і гордо. Наче й справді був для них цей конвой шанною.

«Ні, це не полонені, — мимохить подумав Андрій. — Це... це — нескорені».

Тарас, як завжди, йшов поруч Назара.

— Що, Тарасе, — одразу ж запитав Назар, як того Тарас і боявся. — Чи не Андрія я на ганочку бачив?

— Його! — буркнув Тарас.

— А-а... Значить, з гостем тебе, Тарасе! З сином! Як на старі часи, могорич би...

— Нема з чого!

— Так, так... Це так... розуміється... Ну, і що ж розповідає Андрій? Як? Армія наша де?

— Тепер які там розповіді!

— Ну, да... Все-таки... Це так... — невгавав Назар. — Він звідки ж прийшов, Андрій?

— З оточення, — збрехав Тарас. Слово «полон» він вимовити б не зміг.

— Ага! Ну, да... да... Тепер багато хто з оточення виходить. От і ми воювали в громадянську, а такого слова щось не пам'ятаю, не чув «оточення». Га? Чи забув, може?

Далі йшли мовчки.

— Так... — задумливо мовив Назар. — Розбіглися наші, хто куди... Оточення... Та безвісти — безвісні... Може, й армії нашої вже нема, га, Тарасе? Самі мрії наші? Може, вся вона, як і твій синок, розбіглась по оточеннях та по домівках... Га? А ми чекаємо.

Тарас сам про це думав відтоді, як Андрій прийшов, але тепер нічого не відповів Назару. Йшли мовчки.

— Гей! Гей! — закричав раптом старий Булига, що йшов у першому ряду. — Гей, поліцай, ти не тою дорогою ведеш! Чуєш-но!

— Мовчи! — ревноу на нього поліцай і погрозив йому автоматом.

Старики захвилювались.

— Це куди ж нас ведуть? — занепокоївся Назар. — Чи не до тюрми часом?

— Все одно! — озвався Тарас.

— Та ні... Все-таки...

— Якщо на розстріл, — раптом сказав ливарник Омельченко, Захар Іванович, — то я спасибі скажу. Однаково не дожити нам до ясного дня. А як так жити... — він махнув рукою.

Але привели їх не до тюрми, і не на розстріл, а на ремонтний заводик. Це був маленький, майже кустар-

ний заводик, під час евакуації його й не руйнували. Зараз з його єдиного димаря йшов блідожовтий димок.

Поліцай пішов кудись, здивовані старики лишилися самі. З цеху раптом вибіг до них якийсь чоловік в німецькій спецівці, в якому Тарас з вигляду пізнав руського майстрового.

— А-а! — радісно закричав майстровий, углядевши стариків. — Зміна прибула...

— Стривай! — суворо зупинив його старий Булига. — Ти хто тут?

— Хто, я? — засміявся чоловік. — Я майстер тут.

— Майстер! — пробурмотів Тарас. — Сучий ти син, а не майстер... Іуда!

— Стривай! — знову владно перепинив Булига. — А нас сюди навіщо?

— Догадуюсь: за тим самим... Майстри?

— Ну, майстри, припустім.

— Ну, ось! Догадуюсь так: робити будете! Робота нехайна єсть...

— Ми робити не будемо! — сказав Назар.

— Будете! Примусять! Воєнне замовлення! Тут розмови короткі, — зітхнув майстер у німецькій спецівці. — Пригнали, бачте, звідкись силу-силенну битих танків...

— Німецьких?

— Звичайно! А то чиїх? Тобто таку безліч! Я й цілих у німців так багато не бачив! Ну, а своїх рук у них, мабуть, не вистачає. Котрі танки не дуже побиті, ті звичайно, в своїх майстернях лагодять. А ці — ну, містецький твір, та й годі, слово честі, такі побиті! Значить, їх нам в ремонт.

— Стривай, стривай! — перебив його здивований Тарас. — Биті танки! Ким же вони биті?

— Ну, не можу сказати, ким, — засміявся тутешній майстер. — Догадуюсь, звичайно: майстрами биті! Ну, тими, з ким війна іде! — Він озирнувся на всі боки. — Ну, як вам сказати? Ворогом.

З цеху до стариків покvapно вийшов пихатий і огрядний німець в пенсне і в військовій формі.

— А! — весело крикнув він. — Карашо! Ви єсть руський майстри? О! Да! Здрастуйте, руський майстри!

Старики стиха прогули:

— Здрастуйте!

— Вудьмо знайомі! — сказав веселий німець. —

Я єсть інженер. Ви єсть руський майстери. Дуже карашо! І єсть один робіт... О! Великий робіт! Треба ремонтирт танки... Скоро! Як це? Ага, так, так — негайно! Два тижні. Ні — розстріл.

— Треба на роботу глянути... — неголосно мовив Тарас.

— Що? Га? Це єсть справедливо! Майстер мусить бачити робіт. — Інженерові подобалось, що він вміє добре говорити по-руськи з руськими майстрами. — Ви побачив робіт. Бітте!

Стариків ввели до цеху. Вони побачили довгий ряд переламаних, понівечених, розбитих німецьких машин. Це були вже не ті танки, що лякали їх на міських майданах. Це було безпорадне, немічне, мертво залізо.

— Дас іст єсть, — урочисто сказав веселий інженер. — Як це? Могутній німецький техніка. Він єсть зараз хворий. Ми з вами єсть лікарі. Га? — засміявся він на свій жарт.

— Акуратна робота! — захоплено мовив Тарас, розглядаючи пробоїни в броні. — Нічого не скажеш! Чисто! Це де ж їх так, сердешних? Під Сталінградом?

— Не ваша справа! — крикнув інженер, і обличчя йому стало багряним. — Мовчайт! Мовчайт! Мовчайт!

— Я мовчу, — знизав плечима Тарас.

— Мовчайт, — ще раз, але вже тихше крикнув інженер. Він згадав, що вміє говсрити по-руськи з руськими майстрами, і сказав уже спокійно: — Цей танки має скоро йти в бій. Ні — розстріл.

— Ми цієї роботи зробити не можемо, — неголосно сказав старий Булига.

— Вас? — закричав інженер. — Що? Як це... не можемо?

— Не можемо ми! — прогули тепер всі.

Німець остовпіло глянув на них. Він не сподівався відмови. Він аж пенсне зняв і для чогось покрутив в руках.

Раптом, ніби збагнувши щось, він посміхнувся:

— А, да-да! Я розумій... Це єсть справедливо... Майстер повинен їсти. Ви, — він ткнув пальцем в худого Булигу, — ви єсть кістяк... Я буду годуваль майстери. Це єсть справедливо... — Він два слова вимовляв особливо смачно: «справедливо» і «роз-стріл».

— Ні, — посміхнувся Булига, — нас уже не нагодуеш... Ситі..

— Ми цієї роботи зробити не можемо, — твердо сказав Гарас, — ми не майстри.

— Як не майстри? — здивовано закричав інженер.

— Ми чорнороби.

— Як чорнороб? — заверещав німець. — Мені сказаль: майстри! — Він оглянувся на майстра в німецькій спецівці, але той, страшенно збліднувши і спітнівши, одвернувся.

— Не майстри ми! — розчулено мовив Назар, дивлячись просто в вічі німцеві. — Самоуки... Темнота... Чорнороби... Та й те ще треба сказати, пане, — які з нас робітники тепер? Старі! Шкелети! І годувати нас вже ні до чого, тільки їжу переводити. Так і живемо, повісті чекаємо від смерті. Увільніть нас. Які ми майстри?

Німець розгублено вислухав його, обвів поглядом всіх.

— Всі чорнороби? — спитав він.

— Всі! — хором підтакнули старики.

Німець глянув на них недовірливо і навіть ображено.

— Я буду карашо годуваль! — нерішуче промовив він.

Майстри не ворохнулись. Вони все ще стояли мовчки й покійно, схиливши голови і не скорившись ні в чому, — і це більше, ніж їхні слова, переконало німця, що ці працювати не будуть.

— Марш! — закричав він тоді несамовито і замахнувся рукою, наче хотів ударити. Потім круто повернувся і пішов до себе.

Старики недвижно стояли на місці.

— Що ж мені тепер робити з вами? — розгнівався поліцай. — Ну, до чого ж ви, старики, шкідливі, скажу я вам! І померти ніяк не помрете! Куди мені тепер вас вести? — Він подумав і махнув рукою. — Гаразд, ідіть тимчасом додому! А я панові коменданту доповім про вас, хай дає розпорядження. Розстріляти вас всіх треба, іншої ради нема.

— Спасибі на доброму слові, пане поліцай! — лагідно вклонився Булига.

Вже біля заводських воріт Гараса наздогнав майстер в німецькій спецівці. Він був блідий.

— Пробачте мені, — прошепотів він, схопивши Та-

раса за рукав. — Ви вже пробачте мені за малу мою душу. Не зумів я відмовитись від цього ремонту, та й не подумав. А тепер уже пізно... Тільки ви зважте хоч те, — покvapно додав він, — що я вас зараз не зрадив. Зважте хоч це!.. Адже я знаю, які ви майстри.

— Я не піп і не суддя, — непримиренно похитав головою Тарас. — Кожна людина живе, як їй совість каже.

Дома Тарас застав тільки Андрія, жінок не було.

— Саме тебе мені й треба, — сказав Тарас синові. — Сідай!

Той сів.

— Ти, Андрію, — почав Тарас, — хоч сякий-такий, а все-таки людина військова... Так?

— Ну, так... — відповів син і тоскно подумав: «Чи довго він з мене знущатися буде? Чи це тепер назавжди?».

— Не вояка, звісно, про це говорити не будемо, — вів далі Тарас, — а все-таки чогось тебе вчили. Так?

— Ну, так.

— Ось ти мені і скажи: з якої віддалі треба гранату кинути так, щоб танк розірвало?

— А вам навіщо? — посміхнувся Андрій. — Кидали гранати надумали?

— А може, й надумав! Був би молодший — кидав би. В полон би не здавався, будь певен.

— З п'яти, з десяти метрів діло найпевніше... — злобно відповів Андрій.

— Так близько? — здивувався Тарас. — Це що ж, значить: чекай, поки на тебе танк налізе? Так, чи що?

— Ну, майже так...

— Велика сміливість на такий подвиг потрібна. Тут треба душу мати залізну!

— Егеж... Розуміється...

— І що ж, — спитав Тарас, — бувають такі сміливі люди, га?

— Є, звичайно... Та вам це нащо? — насторожився син.

— Та-ак... Є... — зітхнув старий. — Щасливі ті батьки, у кого такі діти! Ну, гаразд! Тепер друге запитання: а броня? Броню танка гранатою ж не візьмеш? Виходить, тут гарматою брати треба? Га?

— Ну, гарматою...

— І не кожною гарматою зауваж собі! Важкий танк легкою гарматою не візьмеш?

— Звичайно.

— Значить, повинні важкі гармати потужні бути? Так?

— Ну, так...

— Виходить, і гармати є. Значить, є? Є! — переможно крикнув старий і ударив долонею по столу. — Є, чортів ти сину, наша армія! А я через тебе мало віри не побувся!

— Послухайте! — люто зірвався з місця Андрій.

— Ні, — урвав йому мову батько. — Тепер ти мене послухай. Мій наказ. — Він встав з-за столу перед Андрієм, погрожуючи йому чорним, вузлуватим пальцем. — Під Сталінградом чи десь в іншому місці, про те не відаю, побито багато німецьких танків. Німці сюди їх привезли. Лагодити. Підлих рук шукають. Так ось тобі мое останнє слово, Андрію. Ти що хочеш з собою можеш робити, хоч до поліції служити йди. Мені до тебе діла нема! Я тебе з своєї душі вирубав. Але на завод... Чуєш? На завод... — він зупинився, захлинувшись кашлем.

Блідий Андрій мовчки стояв перед батьком.

— Я тебе хлопчаком, — вів далі Тарас, — на завод привів і до свого верстата поставив. Я тобі, чортів ти сину, свій терпуг дав і показав, як треба держати його в руках. І розказав я тобі, чортів ти сину, який терпуг до чого, — який драчевий, який личкувальний, який бархатний. Так? І коли ти, сучий ти сину, батьківським терпугом тепер насмілишся... Насмілишся... Я тебе сам, своїми руками! А в усьому іншому — втомлено махнув він рукою, — живи, як сам знаєш. Що хочеш роби!

3

— Що хочеш роби! — сказав йому батько; а Андрій і не знав, що йому з собою робити.

Сам позбавлений всіх людських прав, він не міг бути сім'ї ні оборонцем, ні годувальником. Він був зайвий ріт, нічого більше.

Його життя тепер не мало ні змісту, ні виправдання, ні навіть мети. Навіщо ти живеш на землі, Андрію? На це йому відказати не було чого.

Навіть в полоні в нього була мета життя: вибратись, вирватись з-за колючого дроту. Ну, вибрався. Живучи у Ликери, він голубив нову мету: добутись, за всяку ціну добутись до сім'ї! Ну, добувся. І повис на шії сім'ї важким тягарем. Далі що? Він не знав, що далі...

Батько його, Тарас, жив і терпів муки, і беріг сім'ю заради того, щоб дочекатись приходу наших. Ждати, ні в чім не скорившись ворогу, — ось ради цього жив, зціпивши зуби, старий Тарас.

Андрій не мав права ждати. Ждати, поки тебе — здорову людину військового віку — прийдуть і визволять? З якими ж ти очима до визволителів вийдеш?

Та й ждати була річ нестерпна: голод навис над родиною. Андрій голову морочив собі, як зарадити лихові, але придумати нічого не міг. Іти на роботу? Куди? Та й робота на німців не годує, а сушить. Не до поліції ж іти служити, справді.

Поліцаї пронюхали, що повернувся Андрій. Довго вертіли його документи в руках. Чіплялися. Вимагали, щоб взявся на облік, пішов на службу. Андрій відмовлявся хворобою. Зажадали довідки від лікаря, але натякнули, — що можна обійтись і «по-хорошому» — хабарем. Та хабаря давати не було звідки. Андрій оддав поліцаю запальничку, яку знечев'я змайстрував для себе. Поліцай узяв.

«До Ликери на село піти, чи що, добути хліба для сім'ї? — подумав якимось Андрій і довго потім плекав цю думку. Та дружині побоявся сказати. І слова не промовила тоді Антоніна у відповідь на його признання і потім не прохопилась ні разу, але Андрій почував: говорити про це не треба, не можна.

Ликера Павлівна сама прийшла в дім Тараса. Несподівано. Опівдні, коли дома були тільки бабка Пріська та Антоніна.

Несміливо відчинила хвіртку.

— Що, Андрій Тарасович Яценко тут проживає? — ніяковіючи, спитала вона в Антоніни.

— Ту-ут... — здивовано озвалася та і почала розглядати незнайому гостю: її селянський одяг, клунок в руках.

— А його бачити... можна?..

— Його дома нема. Та він скоро буде. Ви заждіть.

— А ви хто така будете?.. — сторожко запитала жінка. — Дружина?

Щось в її голосі примусило Антоніну сказати:

— Н-ні... Сестра.

— А! — зрадїла жінка і легко зітхнула. — Значить, дійшов він? Живий? — і вона радісно засміялась.

Вони все ще стояли біля хвіртки.

— Ви Ликера Павлівна? — тихо спитала Антоніна і раптом відчула, що все обличчя їй зашарїлось.

— Еге! — здивовано відповіла гостя. — А що, вам про мене розповідав Андрій Тарасович?

— Так... Розповідав... — не дивлячись на неї і бгаючи край хвартушка, сказала Антоніна. — Та ви що ж стоїте тут? — схаменулась раптом вона. — Ви проходите, проходите в кімнати...

— Ні, нічого. Ви не турбуйтеся! Ви не турбуйтеся! Я і тут почекаю. Значить, живий! — знов повторила вона і знов радісно зітхнула.

Антоніна ввела її в кімнату, всадовила за стіл. Ликера Павлівна обережно повила оком навколо.

— А де ж дружина? — спитала вона, ледве вимовляючи слова. — Що, найшов дружину Андрій Тарасович?..

— Н-ні... — затнувшись, відповіла Антоніна. — Дружини у нього нема.

— Як нема? Він казав, дружина є.

— Еге... Але вона поїхала... Евакуювалась. Пропала безвісти... Так і немає чутки...

— А! — похитала головою Ликера. — А вже ж як він побивався за ними, за дружиною та за дівчинкою. Адже він знаєте який? — сором'язно посміхнулась вона. — Він же нервовий та норовливий...

— Так, знаю...

— Значить, живий! — втретє повторила вона і знову тихо, щасливо усміхнулась.

Саме тоді і увійшов Андрій. Угледівши Ликеру поруч дружини, він злякано відсахнувся. Потім пішов... Ликера радісно підвелась йому назустріч, червоніючи і притискаючи руки до горла, але раптом, випадково глянувши на Антоніну, спинилась. Щось, — вона й сама не знала що, — примусило її догадатись, що Антоніна не сестра Андрієві... Вона сіла за стілець, оторопіла і вся зібгалась клубочком.

— Ви вже пробачте... — мовила вона, хворобливо всміхнувшись. — Звичайно, кожній бабі свого щастя хочеться... хоч приблизно...

— Нічого! — сумно зітхнувши, озвалась Антоніна. — Горе у нас спільне.

«Негаразд як вийшло!» — подумав Андрій, сідаючи. — Дуже негаразд! Негарно! А хто винен? Чи я сам, чи вже час такий... лихоліття, війна?»

Несподівано прийшов Тарас. Йому, очевидно, бабка вже сказала про гостю. Він ступив просто до неї і низько-низько їй уклонився.

— Спасибі тобі, жінко! — мовив він, і голос йому затремтів. — За душу твою спасибі. За твою людяність. Тільки не ту ти людину врятувала. Не варта ця людина того... — він презирливо глянув на сина і вийшов.

Всім стало ще більш ніяково.

— Сердитий у нас дід... — перепрошуючи, сказала Антоніна. — Принциповий... Ви вже не осудіть. Такий він...

— Ні, я нічого... Нічого... — покwapно мовила Ликера. — Я що ж? Адже я тільки подивитись зайшла, пересвідчитись: чи живий. А тепер я піду, — заспішила вона.

— Куди ж ви? — перелякалась Антоніна. — Залишайтеся у нас. Переночуйте. Погостуйте. Як же так? Так не можна, — і вона оглянулась на чоловіка. Той стояв мовчки, похнюпившись.

— Ні, ні, спасибі, спасибі, не турбуйтеся... — заметушилась Ликера. — Я тут у родички. — Вона встала й хотіла піти, та не знала, що робити їй з клунком який весь час лежав у неї на колінах. — Пробачте, — нерішуче мовила вона, піднімаючи клунок. — Це я... в подарунок, — вона глянула на Андрія, потім на Антоніну і простягла клунок їй.

— Ні, ні, не треба, що ви! — відсахнулась та і замахла на неї руками.

— Не ображайте! — тихо промовила Ликера.

Андрій пішов проводити її. Антоніна мовчки дивилась з ганку, як ішли вони поруч. Вона зітхнула і присіла на східцях...

— Яка жінка хороша! — розчулено сказала бабка Пріська, розв'язуючи клунок. — Ось, подумала про нас. Гостинчика припасла. А сім'ї — все підмога.

Тарас почув це і вибіг з своєї кімнати, багряний від сорому.

— Дожени!— закричав він сердито.— Оддай. Що ж ми, старцями вже стали! Милостиню беремо? — Але тут він побачив Марійку: дівчинка некорисливо щасливими очима, немов на чудо, дивилася на яйця. Тарас махнув рукою і вийшов у двір.

«Старці! Гірше за старців!» — подумав він і, похитавши головою, оглянув хату і господарство. Все похилилось... Сарай, як дід, згорбився, хата ледве дихає, слід би полагодити, та де вже!.. «Людину журба точить, метал — іржа, а дерево — шашіль. Так уже заведено. Все пішло на нівець. Саме час для всієї фамілії домовини заготовляти. Та й на домовини, — гірко посміхнувся він, — дерева нема. Тільки й того що три соснових дошки на господарстві».

4

Три соснових дошки... З них навіть домовини не зробиш! Але Тарас і не думав збивати собі домовину. Він не хотів ще помирати, він не позбувся ще віри.

З соснових дощок він збив ящик. Приробив до нього колесо. Прибив ручки. Вийшла тачка.

Бабка Пріська тривожно стежила за роботою чоловіка.

— Іти налагодився, Тарасе?

Він не відповів.

— Може, обійдемося? — нерішуче мовила вона.

Він досадливо пересмикнув плечима:

— Е! Пусті слова!

— Сам підеш?

— А хто ж? Більше йти нікому.

— Може, Андрій? — обережно спитала вона.

— Андрій од нас сторона! — похмуро відмахнувся старий.

Бабка Пріська сумно похитала сивою головою.

— Не такі твої руки, щоб йти, Тарасе.. — зітхнула вона.

— Еге ж, — криво посміхнувся Тарас. — Не така б мені старість за мій труд на землі. Ну, та що говорити! Не вміли свого права оборонити, не зуміли своїх синів виховати, — тепер нарікати ні на кого.

Вечором бабка Пріська і Настя лагодили Тараса в далеку дорогу. Витягали з заповітних скринь плаття, костюми, білизну, струшували нафталін, розглядали речі на світло: чи візьмуть на селі, що дадуть за них? Про кожну річ, витягнуту з скрині, бабка Пріська могла б розказати цілу історію: як відкладали з полочки гроші, як довго радились всі жінки дома і як потім всією сім'єю йшли купувати. Та про це краще було не згадувати, бабка Пріська й не згадувала, а тільки зітхала нишком від Тараса, вкладаючи речі на тачку.

Але одну скриню вона довго не хотіла відмикати. Все обходила її і знов до неї верталась.

— Тут Настине придане, — сказала вона нарешті.

— Он як! — здивувалась Настя. — А в мене й придане було!

— А як же! — образилась мати. — Не гірше, ніж у добрих людей.

— А я й не знала! — засміялась Настя. — Ну, одмикайте, мамо! Наречених все одно нема. Не йдуть наречені, загаялись за Доном. Одмикайте!

Пріська Карпівна відчинила скриню і, повалившись на речі, заплакала.

Настине придане теж пішло в тачку.

Вночі пекли Тарасові на дорогу перепічки з останнього борошна.

— Ти вдосвіта підеш, Тарасе? — обережно спитала дружина.

— А що? — нашорошився Тарас. Він і сам думав вийти вдосвіта:

— Вдень, я думаю, негарно буде з тачкою піти... Люди нашу бідність побачать.

— А мені соромитись нема чого! — закричав Тарас.

— Колись ти бідності соромився...

— Колись! — буркнув він. — Колись той бідний був, хто працювати не хотів! А тепер мені соромитись нема чого. Вдень піду! — закричав він безтямно. — Опівдні! Хай усі мою тачку бачать! — І він, попрошавшись з родиною і навіть не глянувши на Андрія, вийшов з дому точно опівдні.

Високо підвівши голову і роздимаючи сиві вуса, пішов він, штовхаючи тачку, через весь Каміньний Брід,

через усе місто, найлюднішими вулицями. Знайомі мовчки дивились йому вслід...

А він ішов, ні на кого не дивлячись. Урочистий і сумний, весь чорний від гіркості, що палила його.

Так пройшов він всім містом і вийшов на великий шлях. Біля перехрестя він зупинився, щоб розігнути спину. Але те, що побачив він на дорозі, примусило його про все забути.

Тачки, тачки, тачки, куди оком кинь, — самі тачки та спини, зігнуті над ними. Спини й тачки, — більше нічого не було, ніби то був шлях каторжників. З скрипом і деренчанням котились тачки по каменю і тягли за собою людей, змучених, пітних, чорних від куряви. Здавалось, це не люди йдуть, а самі тачки з прикутими до них людськими руками.

Наче ніколи не було на землі ні залізниць, ні автомобілів, ні пари, ні електрики, і людина ще не освоїла коня; наче ніколи не було на землі магазинів, і люди завжди брели по хліб туди, де його сіють; наче ніколи нічого не було на землі — тільки тачки, та горбаті спини, та курний шлях попереду...

Обіч тачок втомлено і безнадійно брели люди. Старики, жінки. Йшли цілими родинами. Чоловік і жінка по черзі штовхали тачку. Восьмирічна дівчинка несла на руках маленького брата і пригортала його до себе обережно й любовно, як мати. В тачці сиділо маля і ридало ридма, роздираючи пальцями запухлі від куряви очі. Нічого вже не було на землі у цієї сім'ї, — ні рідного міста, ні дому, ні своєї покрівлі.

Для них не було ні високого неба, ні крилатих хмар на нім, ні зелених верхівель дерев. Шматок курного шляху попереду — от і все. І вони проклинали шлях. Вони відчували сонце тільки потилицею, немилосердне, злосливе сонце, — і вони проклинали сонце. Плечі їм тремтіли і шулились під раптовими дощами, — і вони проклинали дощі. Їхні скривавлені, стерті руки вже не могли штовхати тачку, — і вони проклинали руки. Але того, хто був єдиним винуватцем їхнього горя, не можна було проклинати вголос. І вони, змучені дорогою й тачкою, проклинали німців кожним подихом натомлених грудей, кожним плювком смажного від спеки і куряви рота, кожним стогоном дитини...

Тарас стояв на перехресті і розгублено дивився на шлях. «Боже ти мій! Боже ти мій!» — повторяв він,

хитаючи головою. Він і не уявляв собі раніш розмірів народного лиха. «Боже ти мій! Боже ти мій!» І перед цим океаном народного горя своє горе здалось йому маленьким і нікчемним.

І як струмочок, хоч би звідки він біг, завжди вливається кінець кінцем у море, так і старий Тарас влився в океан народного горя — і розчинився в нім...

Людський потік прийняв його, закрутив, зігнув над тачкою і лоніс. Тепер і в нього була тільки тачка та шматок дороги попереду. І для нього не було вже ні неба, ні лісу. Весь народ ішов, прикутий до тачки, ішов і старий Тарас.

Через кілька годин він почув, що втомився. Поперек нестерпно нив, руки, натерті деревом, горіли. «Не звик ще», — посміхнувся Тарас і звернув з дороги.

В канаві відпочивали люди. Якийсь шустрий, сивуватий чоловік з веселими очима одразу ж спитав Тараса:

— Звідки?

Тарас сказав.

— Куди ж ви йдете? — здивовано сплеснув руками шустрий чоловік.

— Як куди? — знизав плечима Тарас. — На Дніпропетровщину...

— А чого?

Тараса розсердив цей допит, він не відповів.

— Коли ви йдете туди по хліб, — мовив покvapно шустрий, — то я вас не розумію! Я сам з міста Дніпропетровська. Маю за честь — Петушков Яків Іванович, парикмахер. Якщо бували в нашому місті, то неодмінно голились у мене. Знаєте, голярня «Червоного Хреста» на...

— Ні, не бував!

— Не бували? Шкода! І ви йдете до Дніпропетровська? — сплеснув руками парикмахер. — Я йду звідти. Це злиденна область!

Тарас недовіжливо знизав плечима.

— Ви мені не вірите? — ображено скрикнув Петушков. — Вас бере сумнів, як така область могла стати злиденною? Так я вам скажу! — Але тут він раптом схаменувся і боязко оглянувся на всі сторони. — Ні, я вам нічого не скажу! Ідіть! Ідіть!

— Ваше місто давно... е... під владою... е... фіюре-

ра? — почувся раптом голос з кювета, і звідти підвівся літній чоловік в пенсне.

— Наше? — перепитав Тарас. — Чотири місяці.

— А-а, — загадково посміхнувся чоловік в пенсне. — А ми якраз уже рік...

Тарас зрозумів і сів обіч своєї тачки. Чоловік в пенсне і парикмахер співчутливо дивились на нього.

— А ви куди йдете? — спитав він глухо.

— На Дон, — відповів парикмахер. — Там ще може бути рай...

— Рай! Е... — посміхнувся чоловік в пенсне. — Мені досить і повної комори.

— Рай! — несамовито закричав Петушков. — Мені для мого продукту обов'язково потрібен рай! На менше моєї згоди нема.

Тарасові було байдуже, куди йти — на Дніпро, чи на Дон. Він витяг тачку на дорогу й, подумавши трохи, попрямував на схід. Тепер сонце було у нього на потилиці. Попереду маячила вертка спина парикмахера, позаду важко дихав, сопів і кашляв чоловік в пенсне, якого звали Петро Петрович.

Вечір застав їх у полі за Дінцем.

— Тут ночувати будем? — спитав парикмахер.

— Слід би в село... — нерішуче промовив Тарас.

— В село? Е, ні. Туди нашому брату... е... бродягам, на ніч ходу нема... Заборонено.

— Ким?

— Та ким? Ними!

— Партизанів бояться... — пошепки сказав парикмахер і тихо засміявся.

На полі вже де-не-де куріло багаття тачечників і, угледівши їх мирний димок, з шляху почали завертати люди. Вибирали собі місце на полі, ставили тачку і падали знеможено біля неї.

Поле давно було столочене. Того жорстокого літа через нього не раз перекочувалися армії й народи. Скрізь було видно сліди боїв і сліди кочовищ: спалена трава, розтроснені дерева, окопи, воронки, попіл, чорні залишки вогнищ...

Прокотились через це поле біженці і розсіялись по світах. Тільки трупи дохлих коней залишились обабіч шляху та сліди возів, глибокі і гіркі, як зморшки.

Проїшли цим полем армії, стоптали його, борячись, поховали покійників, підбрали ранених і пройшли далі,

поля цього не запам'ятавши. Тільки ранені пам'ятають їх кров на цій чорній траві...

І от розкинувся тут тепер дивовижний табір тачечників. Баба, знявши з себе ситцеву кофточку, пере її в воронці. Вода іржава. Кажуть, від глинястого ґрунту. А може, й від крові? Діти сплять в окопах. На залишках старих вогнищ розкладають нові. І вже підіймається до неба гіркий, сирітський дим... Догоряє захід небачений, багряночорний, наче увібрав він всю кров і все горе землі, полум'я її боїв і дим її вогнищ. А з шляху приходять все нові й нові юрби людей з тачками. Вже тісно на полі. Вже сплять люди в кюветах. Туляться одне до одного. З Харкова, з Полтави. З Донбасу, з Запоріжжя. Артемівці з мішком солі на тачці, кременчужани з краденим на фабриці тютюном, рубіжани з банками фарби. Наче всі міста України збилися на цьому полі. Наче весь народ пішов кочувати за тачкою, шукати хліба... Хліба!

«Україна ти моя! Україна! — гірко похитав головою Тарас. — Бідолахи ми з тобою!»

Тимчасом парикмахер розклав багаття і тепер, милуючись, дивився, як кучерявиться й звивається полум'я, наче то була найкраща зачіска його роботи.

Звідусіль до вогню простяглись руки. Чоловік в картатому пальто і м'якому капелюші, що сидів осторонь, теж мимохіть потягся до вогню, але не присунувся, не підійшов.

— А ви, громадянине, звідки йдете? — привітно крикнув йому товариський Петушков, ніби запрошуючи до вогню і до розмови.

— Пробачте... гм... — глухо озвався чоловік в м'якому капелюші. — Я на вулиці... гм... не розмовляю, — і встромив лице в комір пальто.

— Інтелігент! — ображено сказав Тарасові Петушков. — Інтелігент з вищою освітою! А коли ти інтелігент, — крикнув він злісно, — то сиди дома, нема чого на шлях виходити.

— Пробачте... гм... — мовив чоловік в капелюші, — я бачу, ви не зрозуміли... Я — співак... Я мушу горло берегти... Тут вогко...

Петушков зареготав:

— Ну, голос треба було дома берегти!

— Мені вибирати не доводиться, — лагідно відказав актор.

— Так, вибрати не доводиться, — зітхнув Петро Петрович. — Якби мені два роки тому приснився сон, що я, літня людина, бухгалтер Востріков, стану... е... бродягою, — я подумав би: який поганий сон! А от... е... справдився. Та ви сідайте ближче, ближче сідайте! — крикнув він акторові. — Вогонь безплатний.

— Дуже вдячний, — відповів той, підіймаючи трохи капелюш, і пересів ближче до вогню.

— Що ж це ви так? — посміхнувшись, запитав Тарас. — Кажуть, зімці артистів люблять.

— Але я... гм... німців не люблю. Пробачте. Грішний чоловік... Руський.

— Яка компанія! — захоплено гукнув парикмахер. — Яке товариство зібралось коло нашого вогника! Га, Петре Петровичу? І за добрих часів не щодня збереш таке товариство!

— Еге... — замріяно крякнув бухгалтер, — до цього б товариства та графінчик... З лимонною шкурочкою...

— З апельсинною... — лагідно докинув актор.

— Нашо з апельсинною? Звичайно уживають з лимонною. З діда-прадіда.

— Апельсинна м'якша. Інакше не можу... Пробачте... гм... голос.

Парикмахер підкинув гілок в багаття. Вогкі, вони корчилились в огні, як клубок гадюк, і сичали.

— Яешня з помідорами, — сказав парикмахер, — ось моя улюблена страва, якщо хочете знати.

Йому ніхто не відповів. Він знов підкинув гілок в огонь.

— А ці буряки можна варити, — почувся раптом не-сміливий жіночий голос.

— Що? — обернувся парикмахер.

Бочком до вогню, поклавши голову на свою тачку, сиділа жінка. Вона повторила:

— Я кажу... ось буряки на полі... їх можна варити.

— Дозвольте, — сполошився актор, — але ж це кормові буряки. Це корм свиням...

— Е, голубе! — відказав бухгалтер. — Чим же люди гірші за свиней? Адже ми свинину їмо?

— Іли, — поправив Тарас.

— Ну, їли! Значить...

— Тільки люди вже, видно, всі буряки витягли, — сумно сказала жінка.

— А ось ми пошукаємо! — гукнув парикмахер і кинувся в поле.

Він скоро вернувся, пітний і скуйовджений...

— Еге... — сказав він, викладаючи перед жінкою все, що зібрав. — За буряки та й то бійка. Озвірів народ.

— Голод...

— А в чому ж варити? — спитала жінка.

— Так. В чому ж варити? Я й не подумав, — парикмахер безпорадно оглянувся навколо себе. Було темно, але від вогнищ падали на землю вогняні плями. — Е! Ось! — він нахилився і підняв щось з землі. — Каска! — він подав її жінці. — Вари в ній.

Жінка повертіла каску в руках і раптом схлипнула.

— Чого ви? — сполошилися всі.

— Пробита... — вона показала каску, і всі побачили чорну дірочку в зорі. Біля вогнища стало тихо.

— Я іншу найду! — нервово посміхнувся парикмахер і почав нишпорити руками в траві.

— Казанок найшов! — закричав парикмахер. — Здається, цілий...

Незабаром буряки зварилися. Тарас дістав півперепічки, інші — що в кого було.

— Гляньте-но! — здивовано сказав парикмахер. — Смачні буряки!

— Голод — найкращий кулінар... Е... це річ відома... — засміявся Петро Петрович.

— Я не заперечую проти голоду! — раптом схвилювано мовив актор. — Артист мусить бути трохи голодний, інакше співає шлунок, а співати має душа. Але я не можу співати, коли люди жеруть! — закричав він. — Чавкають! Я служив у Харківській опері... Гаразд, нехай німці. Я знаю німців. У них був Вагнер. Але це... це — не німці! Ні! Не сперечайтесь зі мною! Вони примушували мене співати у них на вечерех... і чавкали... і кричали: к чорту з Вагнером! І вимагали від мене пісеньок, яких співають у них в борделях, — він раптом спинився, взявся рукою за горло і мерзлякувато повів плечима. — Пробачте... Гм... мені не можна хвилюватись. Голос. Мушу берегти. Я ще сподіваюсь заспівати Вагнера... Один раз в житті... Коли... — він не скінчив, але всі зрозуміли й зітхнули.

— Вам сирі яйця треба ковтати... — співчутливо ска-

зав парикмахер. — Щодня сирі яйця... Я близька до мистецтва людина, я розумію...

— Так, це добре... яйця... — розслаблено мовив актор.

— Ми найдемо багате село! — натхненно вів далі парикмахер. — Ми найдемо таке місце, де є ще яйця!.. І комори, повні хліба! І нас зустрінуть, як жаданих гостей... і...

— Нема таких сіл, Якове Івановичу, — похитав головою бухгалтер.

— Є! — закричав Петушков. — Мусять бути! Для мого продукту мені потрібне село багате, несплюндроване, веселе...

— А що у вас за продукт? — спитав Тарас.

— О! У мене продукт психологічний! — ухильно відповів парикмахер.

— Вісімдесят чотири картоплини і сто сімнадцять ложечок борошна, — раптом тихо прошепотіла жінка.

— Що? — стрепенулися всі і оглянулись на неї. Жінка зникла. Вона не помітила, що вимовила це вголос.

— Ні, дозвольте! — прискіпався до неї невгамовний Петушков. — Ви сказали щось про картоплю.

І він випитав всю її історію. У жінки — її звали Мотрею, — на шахті зосталося дві дівчинки. Старшенькій — десять, меншенькій — п'ять років. Вона залишила їм трохи борошна й картоплі, лічені. І звеліла брати на день три картоплини і класти в суп три ложечки борошна. Старшенька, Любаша, заприсяглася, що не витратить більше. Тепер у них лишилось сто сімнадцять ложечок борошна і вісімдесят чотири картоплини...

— А я ще й півдороги не пройшла, — зітхнула шахтарка.

— Да, і нас дома чекають голодні... — глухо сказав бухгалтер. — Скільки вже ми ходимо, Якове Івановичу, з тобою...

— Так не з порожніми ж руками чекають, з хлібом. Нащо ми їм без хліба? Треба найти село багате, несплюндроване, щоб обміняли ми своє барахло з вигодою...

— Де ж таке село найти? — зітхнув бухгалтер. — Та чи й найдемо?

— Найдемо! — переконано відповів парикмахер.

— Ну-ну!

І, переночувавши біля жевріючого багаття, вони вдо-

світа всі разом вирушили шукати землю несплюндровану...

5

Шукання землі несплюндрованої... Ніколи Тарас і подумати не міг, що наша земля така велика й безкрая, що стільки на ній сіл і станиць, хуторів у брунатних вишниках, лісових самітних хаток, стільки доріг. І широкі, як бульвари, грейдерні з акаціями в два ряди; і старі, травною порослі чумацькі шляхи; і новенькі строгі профілівки з кюветами, повними води; і горбаті путівці з вічно закам'янілими в грязі коліями; і веселі, облямовані золотою соломою, як козацькими лампасами, польові стежки; і людні, в чорторях і вибоях, непроїзні в грязь, великі шляхи; і боязкі плутані степові доріжки; і, мов стріла, тугі, рівні просіки в лісі... Багато доріг. Всіма ними пройшов Тарас і його товариші, а все ще не найшли землі несплюндрованої.

Безжурний Петушков вів їх і весь час обіцяв щасливу землю попереду. Та не було цієї землі на обрії. Горіли села, ревли гнати німцями череди, плакали баби, гойдались обабіч шляхів повішені, їхні сині босі ноги не діставали трави.

І часто тепер до вогнища тачечників приходили шукати пристановища баби з дітьми із спалених сіл.

— Пустіть погрітись, люди добрі! Нічого у нас нема. Нема хати, нема добра. Сама душа зосталася.

— Шістдесят шість картоплин і дев'яносто дев'ять ложечок борошна, — шепотіла Мотря, дивлячись на дітей погорільців.

Петушков усе розпитував тепер зустрічних тачечників про краї, звідки вони йдуть:

— Ну, як там, га? Міняють?..

— Та міняють... — неохоче кидали у відповідь люди. — Христа-ради міняють... У самих нічого нема...

— Тобто як це нема? — дивувався Петушков. — Куди ж поділося?

— Куди, куди! Відомо, куди дівається... — І зникали в дорожній кураві, безнадійно махнувши рукою.

Після таких розмов було ще важче йти і вірити, що є на світі земля несплюндрована.

— Нема її, нема! — раз у раз повторяв Петро Петрович, але йшов, як і всі...

— Повинна бути! — кричав парикмахер. — Не можуть же німці таку масну землю обгризти, мов кісточку...

— Німці все можуть! — хитав головою Тарас.

— Шістдесят картоплин і дев'яносто три ложечки борошна, — шепотіла, зітхаючи, Мотря.

Куріло вогнище... Тліло старе, опале листя... І не було землі несплюндрованої.

Тарас почорнів від куряви, схуд, став зовсім мовчазним. Що більше чужого горя бачив він навкруги, то меншим здавалося своє. Йому було байдуже, куди йти. Йому було байдуже, що їсти — буряки, лісові ягоди, гриби, кору з дерева. Спина йому згорбилася над тачкою, кривав мозолі на руках зашкарубли. Він ішов за полоненим мрією Петушковим і сам не знав, чи вірить він, що є земля несплюндрована, чи вже не вірить...

Ночами біля багаття Петушков натхненно розповідав про масну, незайману землю, що дожидає їх попереду. Тарас мовчав, бухгалтер сперечався. Актор сам запалювався мрією.

— Так, так!.. — говорив він. — Це чудесно! — і з тривогою зазирав у вічі парикмахеру. — Та чи дійдемо, чи дійдемо? — Його пальто обшарпалось в дорозі, до нього пристали реп'яхи і колючки, м'який капелюш, в якому він спав, давно втратив форму. Він був худий і старий, неголений, з великим кадиком; ніхто б у ньому не пізнав славетного харківського баритона.

— Дійдемо! — переконано відповідав парикмахер. — За Доном земля багата, — і він починав розповідати про цю землю, і що довше не було сіл на їхній путі, то яскравіші й фантастичніші були його розповіді.

— Таких сіл нема і ніколи не було! — сперечався з ним бухгалтер.

— Були! — боронив актор. — Ми давали одного разу концерт, і я пам'ятаю столи під вишнями... І гори запашного білого хліба. Глечики з молоком. Золотистий мед у прозорих чашах... Яешня, як вечорове сонце...

— Егеж, жили, жили! — зітхав Тарас.

А Петро Петрович все ніяк не міг пригадати, чого він був раніш невдоволений з життя.

— Добре пам'ятаю, — дивувався він, — був я незадоволений. А з чого саме, чому — хоч убий, не згадаю!

І ніяк не міг пригадати, чого не ладнав з своїм директором.

— Я через нього й не евакуювався... Ні, кажу, не поїду! Мені краще з німцями жити, ніж з вами, директоре. А за що сварились? Е... не пам'ятаю. Добре пам'ятаю: хамло він був, тварюка. А тепер доведись побачитись... е... розцілував би його, хамал! Слово честі, розцілував би!

— Егеж, жили, жили...

— П'ятдесят чотири картоплини і вісімдесят сім ложечок борошна.

А землі несплюндрованої все не було.

Вони вступили вже в донські степи. «Тепер скоро, скоро!» — говорив Петушков. Він повеселів. Іноді, згорбившись над тачкою, він навіть насвистував.

Вони йшли тепер по масній, чорній, добрій землі. Вечорами над нею підіймалась така густа і ситна пара, що Петушков запевняв, ніби її можна мазати на хліб, як масло. Але у них не було хліба. Вони, мов горобці, живились падалицею. Кругом них на сотні верст осипались і гнили пшеничні лани, — тачечники збирали і їли гниле зерно. «Тепер скоро, скоро!» — запевняв Петушков. Він буквально сп'янів від пахоців масної землі, конюшини й гречаного меду. В усьому він бачив і вгадував прикмети щасливої землі, як моряк в тумані моря вгадує прикмети недалекого берега.

— Чи ба, які станиці пішли! — казав він. — Великі, хазяйновиті... — і він показував на рештки колгоспних дворів і тракторних станцій, на веселі дахи під залізом і черепицею, на теплі, криті загороди. Його тривожило, правда, що не чути тут ні реву худоби, ні кудкудакання птиці.

— Далі, далі все буде! — переконував він. І всі тепер вірили йому. Запах гречаного меду й недогнилків пшениці роздирав їм жадібні ніздрі...

На донських шляхах наші тачечники зіткнулись з потоком з Росії. Були люди з Курська, з Білгорода, з воронізьких міст. Росія зустрілась з Україною, поставили поряд тачки, сіли, закурили цигарки з торішньої сухої трави, розтертої тут же на кривавих від тачки долонях.

— До великих станиць не ходіть, — радили вони одне одному, — там німецькі гарнізони стоять... — І дістати нічого не дістанете, та ще й останне німці одберуть.

— Та вже після них ходити нема чого... Акуратно йдять... Як сарана...

— Ну, як у вас? — розпитував Тарас людей з Курська.

Ті тільки руками махали на відповідь:

— Та так, як і у вас! Похвалитись нема чим...

— Лютують?

— Про це вже говорити не будемо...

І Тарас задумувався, штовхаючи свою тачку: чи є міра людському горю, чи є строки?

— Сорок вісім картоплин і вісімдесят одна ложечка борошна, — тривожно шепотіла Мотря. — Боже ти мій, боже!..

А несплюндрованої землі все не було...

Другого дня Петушков вивів їх з битого шляху на автомобільну дорогу.

— Тепер скоро! — оповістив він, наче давно було йому, мов пророкові, прозирати туманну далечинь. — Тепер скоро!

Вони витягли свої тачки на міцний, сухий, накочений ґрунт грейдера, і перше, що там побачили, — була розпростерта жінка.

Вона лежала на узбіччі, біля своєї тачки, обличчям долі, на захід...

— Мертва! — здивовано мовив бухгалтер.

Вони стовпились над нею, розгублені і пригнічені. Задубілі руки жінки вп'ялись у лантух зерна... Мішок випав з тачки і розірвався. З нього висипались на землю хлібні зерна, — здавалось, мертві руки жінки силкуються зібрати їх, і зібрати не можуть.

— Не дійшла!.. — тихо прошепотіла Мотря.

Обережно, щоб не зачепити мертвої колесами, обійшли тачечники труп і мовчки побрели далі. І знов була перед ними дорога, руда від куряви.

Цієї ночі холодний дощ примусив їх сховатися в стіжках сіна. До трьох мокрих стіжків збилась сила тачечників. Вони обліпили їх жалюгідним мушиним роєм, забились в сіно, горнулись одне до одного, однаково мокрі й тремтячі. Над стіжками стояв безперервний кашель, хрипкий, болісний... Ніхто не міг заснути. А дощ падав і падав... Починалась пора осінніх дощів, а все не було землі несплюндрованої...

І Петушков раптом подумав: «А може, її й немає зовсім? Сама мрія?» — Але одразу ж кинувся до тачки: «Промокне продукт!» — і ліг на тачку всім тілом. А бухгалтер Петро Петрович задихався від кашлю і думав: «Не дійду! Хіба в мої літа хто мандрує?» Він давився кашлем і спльовував густу, слизьку мокроту. Всю ніч ввижалась Мотрі мертва жінка, як лежала вона, дряпаючи за-

дубілими пальцями землю, і все намагалась зібрати зерна і немогла зібрати... «А дома, мабуть, як і в мене, голодні роти чекають. Тепер і не дочекаються». Актор голосно відкашлювався: «Гм! Гм!» Він хотів пересвідчитись, що є ще в нього голос. Він навіть крикнув щось хрипко, застуджено... А струмочки все повзли йому по тілу. І всю ніч стояла перед Тарасом мертва жінка. Стояла на весь зріст, простягши до нього руки, наче до судді: «Визнач, Тарасе, міру за мої муки!» І він відповідав їй: «Такої міри, жінко, нема».

Ранком дощ кінчився, зійшло сонце, на диво молоде і веселе, Петушков підбадьорився.

— Я цілісіньку ніч не спав, думаю, — поквалпно повідомив він. — І знаєте, я найшов, чого нам нещастить.

Всі мовчки дивились на нього.

— Ми весь час крутимось біля великих шляхів. Ну, ясно, тут — німці. Після них шкода й шукати. А нам треба в глушину! — крикнув він. — В глушину! Куди нога не ступала!

Він говорив багато і палко, і йому знов повірили і пішли за ним.

Вони звернули з битого шляху і почали пробиватись навпростець, до Дону. Петушков вів їх. Опанований лихоманкою мрії, що палила його ярим полум'ям, він квапив їх, гнівався, кричав: «В глушину! В глушину!» І вони повзли за ним, опухлі, хворі, — спотикались, падали, але повзли.

І ось одного разу, опівдні, змучені тачечники раптом почувли те, чого вже не чули давно: співали півні.

— Слухайте! — переможно заверещав Петушков і, піднявши над головою руку, завмер.

Та всі вже й без того почувли. І стали. І теж завмерли, не ймучи віри тому, що чують.

Співали півні. Співали так дзвінко, так весело, так несамовито, що на всіх обличчях мимохіть показалась тепла, сором'язна усмішка, і кожен раптом згадав найкраще, найщасливіше, що було в його житті: хто дитинство, хто весілля, хто першу удачу. Міські люди, вони згадували кожен своє. Петушков стояв навшпиньки, завмерши від захвату, на обличчі йому малювались щастя і гордість. Мотря склала руки на грудях, немов перед молитвою. Актор зняв капелюш. Так стояли вони мовчки й побожно.

І от з лісової гущавини виплила до них щаслива зем-

ля... Старі сиві воли повагом тягли вози і дивились на світ недовірливо, спідлоба. І на возах настобурчилися гори сріблястої капусти; тугі, як бубон, кавуни глухо гули, ударяючись один об одного; з величезних лантухів випирала грудата картопля; помідори стікали кров'ю; в клітках борсались несамовиті півні, солідно кахкали качки; рожеві поросята з тупим здивованням поглядали на світ; похмурі мужики довгою лозиною сердито стьобали волів; а біля возів повільно й ліниво ступали німецькі солдати, і весь час жували.

Обоз посувався повільно і довго. Повз тачечників все пливли і пливли високі вози, пропливали корови з сумними, покірними очима, безтарки з золотою пшеницею, похмурі мужики, баби з заплаканими очима, німці, щось увесь час жуячи... Пропливали і зникали в далечині. Ось і останній віз сховався в лісовій гушавині. Пройшла, прошуміла й розтанула щаслива земля. Актор спроквола сів на тачку і, уткнувшись в капелюш, заплакав.

— Як я їх ненавиджу! Як я їх ненавиджу! — здавленим шепотом промовив Петушков і стис кулаки. — Я їх і голити не міг. Голиш щоки — нічого. А як дійде до горла...

— Тридцять три картоплини і шістдесят шість ложечок борошна, — прошепотіла Мотря і заплакала. — Боже ж ти мій!

Більше ніхто не промовив ні слова.

Мотря раптом встала, втерла рукавом очі і низько вклонилась Петушкову, потім всім іншим.

— Спасибі вам, товариші, за компанію, за добрість вашу. Уклінне спасибі!

— Ти що це? — злякано спитав її Петушков.

— Не можна мені! — суворо мовила Мотря. — Назад піду. Мої решту запасу ідять.

— А... а як же з хлібом? Що ж привезеш додому?

— Вже як є. Обміню де-небудь чи випрошу заради Христа.

— Ну, іди! — тихо сказав Петушков і нерішуче обвів очима супутників. — А ми ще підемо... трохи...

Мотря взялась за тачку і витягла її на дорогу. — Може, покійникам хліб привезу... — сказала вона, а йти однак треба.

— Прощай, Мотре! — неголосно мовив Тарас. — Тобі треба дійти.

— Може таки дійду! — зітхнула шахтарка.

Тачечники довго дивились їй услід. Ось вона зникла...

— Ну! — як тільки міг веселіше сказав парикмахер і раптом побачив обличчя актора. Той сидів, заплющивши очі; дрягле підборіддя йому одвисло й тремтіло дрібно і часто.

«А він не дійде! — злякано подумав парикмахер. — Він нікуди не дійде».

— Вам що, погано? — співчутливо запитав він, обережно торкнувши актора за плече.

— Га? Так... Пробачте... Ослаб! — признався актор. Він попробував, як завжди, посміхнутись, та усмішка не вийшла. Він винувато розвів руками. — Чи ба, підлота яка! Га? Пробачте...

Він пробачався за свою кваліть, а Петушков раптом вперше відчув свою провину перед ним і перед всіма. «Що ж я тягну їх, старих людей, невідь куди? Може, й нема на світі несплюндрованих сіл?»

«А яка хороша мрія була! Гарна!» — пошкодував він і, зітхнувши, сказав:

— Ну, що ж! Зайдем у найближче село. Подивимось!

Найближче село, як виявилось, була велика, напівпорожня станція. Багато хат було забито дошками, хрестнавхрест, ще більше стояло без дахів і дверей, наче лежали серед села трупи непохованих.

Парикмахер вибрав хату багатішу і постукав у віконце. Визирнула жінка з добрим і хворим лицем. Угледівши тачечників, вона сумно похитала головою.

— Зайти можна? — ввічливо спитав парикмахер.

— Та можна! — відповіла жінка і відчинила хвіртку.

Вони вкотили свої тачки в широкий і порожній двір, весь засипаний жовтим листям, як килимом.

— Ну, от! — весело сказав парикмахер. — Приймай купців, хазяйко!

— Купці прийшли, а покупців чорт-ма! — сумно відповіла баба.

— Ні, ти на товар подивись, на товар! — закричав Петушков. — Ну, давайте! — і обернувся на актора. Той знеможено похилився на тачку.

— Що ж це ви? — пошепки спитав його парикмахер. — Давайте!

Актор тільки безнадійно махнув рукою на відповідь.

— Ну, давайте тоді я... покажу ваше... — Петушков заглянув у тачку актора і витяг звідти окулунки.

— Даремно розв'язувати будете, турбуватися... — сказала жінка. — Нічого у нас немає, пробачте.

— Ні, ви тільки погляньте, погляньте! — невгавав Петушков і, розв'язавши клунок, широким жестом розкрив перед жінкою все багатство його. Тут були костюми актора, добротні, елегантні, які одразу викликали в пам'яті всіх той далекий, довоєнний час, коли і вони, тачечники, як люди, ходили на концерти, купували обнови, обмірковували з кравцем фасон костюма, неначе долю всесвіту.

— Багато ходили! Пристойно! — шанобливо сказала жінка і з повагою помацала сукно костюма.

— Це мій концертний фрак... — німечим голосом мовив актор і одвернувся.

— Ви знаєте, це хто? — прошепотів Петушков, нахилиючись до козачки. — Це артист! Його цілий світ знає. Він сам ці костюми носив. Та ж на це тільки зважити треба!

— Співчуваю, — сказала жінка. — Всім серцем співчуваю... — Вона сумно глянула на костюми і знов помацала сукно. — Тільки нема в нас нічого, повірте! Все забрали...

Актор тремтів тепер, наче його морозило. Він підняв комір пальто і втяг плечі. Та його трясло і хитало від млості, старості й голоду. Підборіддя тепер стрибало, і актор нічого не міг з ним зробити.

Козачка злякано подивилась на нього.

— Хворі вони? — спитала вона пошепки.

Петушков тільки гірко махнув рукою у відповідь.

Жінка раптом кинулась до хати і одразу ж вийшла звідти, несучи хліб, глечик і тарілку з тоненько нарізаними шматочками сала. Вона поставила все це перед актором. Той злякано відскочив від неї.

— Іжте, будьте ласкаві! — вклонилась йому козачка. — Не погордуйте. Корову взяли, так що тільки коза... ви вже пробачте...

— Ні, ні! — замахав на неї руками актор. — Я не можу даром... Що ви!

— А грошей я не візьму... — тихо сказала козачка.

Петушков жадібно глянув на їжу. Давно, давно не їли вони печеного хліба! Він проковтнув слину і підійшов до актора.

— Іжте! — переконливо мовив він. — Нічого! Іжте!

Обличчя акторові взялося багряними плямами.

— Як же так?.. — прошепотів він. — Я артист... Мене знають... Я гордий... Я не можу милостині... Спасибі, але...

Він глянув на жінку. Вона стояла перед ним, низько похнюпивши голову, й перебирала руками фартух.

Актор повагом підвівся з тачки, зняв капелюш, глянув кудись вгору, в сизе, холодне, осіннє небо, притис капелюш до грудей — і раптом заспівав. З його горла виривались ледве чутні, хрипкі, хворі звуки, та він не помітив цього і співав далі. І Тарас, дивуючись, побачив, як перед його очима молодіє людина, і голос дужчає, ось дзвенить вже металом. А може тільки здалося йому? Козачка побожно завмерла на місці і, склавши на грудях руки, дивилась прямо, не кліпнувши, в обличчя актору. Біля тину почали збиратись сусіди — чоловіки й баби. Тиснулись в двір. Баби вже плакали, дівчата втирали очі косинками, старі схилили голови на палиці і зняли шапки... Актор все співав, простягнувши поперед себе капелюш, арії й пісні — все поспіль. Він дякував козацці. І не за вдовиний хліб її — за добру душу. Він всім дякував своєю піснею. Всім, хто слухав його, старого, хворого, руського артиста, хто прощав йому застуджене горло і разом з ним плакав над його піснями, як тільки руські люди вміють плакати...

Він скінчив і знеможено похилився на тачку. Всі мовчали. Тільки баби все ще хлипали і втирали очі краєчком косинок.

З натовпу раптом виступив старий дід і строго глянув на всіх.

— Цей чоловік хто? — спитав він, ткнувши пальцем в сторону актора. Потім докірливо похитав головою. — Цей чоловік, громадяни, артист. Ось хто цей чоловік. Не похвалить нас наша влада, коли ми такого чоловіка не вбережемо. Так я кажу, га? — Він знову строго глянув на односельців, тоді обернувся до актора. — Ви у нас залишайтеся, прошу я вас. Як сила є, ще заспіваєте, а ми поплачемо. А ні — живіть так... Га?

— Живіть! — сказала акторові хазяйка-козачка.

— Ну? — глумливо запитав Петро Петрович, коли, прощавшись з актором, тачечники вийшли з села. — Ну-с, а ми? Може, е... по дворах підемо? Га? З рукою простягнутою? — він глянув на Петушкова.

Парикмахер раптом розсердився.

— Мені що? — закричав він тонким півнячим фаль-

цетом. — Хіба я дбаю за себе? Мій продукт в якому хочете селі баби з руками одірвуть. І можете бути певні, заплачуть повною мірою...

— Що ж це за продукт? — недовіжливо спитав Тарас. Парикмахер тихенько засміявся і підморгнув усім.

— Пудра, — пошепки мовив він, — пудра, якщо ви хочете знати.

— Пудра? — оторопів Тарас.

— Що? Га? Хитро придумано? — радів Петушков. — А-а! То ж бо то! Психологічний продукт! Ви скажете: війна. А я вам відповім: жінка! Жінка завжди лишається жінкою, їй завжди пудра потрібна, — він ніжно глянув на свою тачку. — З руками одірвуть.

— Да-а... — сказав бухгалтер. — Продукт — перший сорт. Тільки... е... куди ж далі йти? Далі... е... нікуди.

Справді, далі було нікуди. Вони всю землю пройшли від Дніпра до Дона, — не було несплюндрованих сіл. Далі починалась випалена прифронтна смуга. Йти було нікуди.

Тепер і Петушков збагнув це. Але йому ще не хотілось розлучатися з мрією.

— Надвечір, — загадково промовив він, — ми, нарешті, прийдемо.

Супутники недовіжливо подивились на нього, але пішли. Надвечір вони зайшли до станиці. Вона була, як і сотні інших, що лишилися позаду, така ж напіввимерла, сонна, порожня, з тужливо наїженими хатами, з мокрою соломою стріх, з убогими димками із коминів, але Петушков удав, що це і є те, чого вони шукали.

— Ну, ось! — переможно закричав він, крадькома поглядаючи на супутників. — Ось воно, ось воно, те саме!

Вони вдали, що вірять і його словам, і його радості. Тільки б уже край всьому, далі йти нікуди.

— А ну, налітай, налітай! — весело закричав Петушков бабам біля колгоспного двора. — Прошу уваги. Маю запропонувати красним дівчатам, та й молодлицям теж, секрет краси і вічної молодості. Ось! — він спритно вихопив з тачки свій мішок. — А ну, налітай!

Його одразу ж оточили дівчата й молодиці, радіючи веселій людині.

— Що це, що? — заверещали вони.

— Це — пудра! — на всю силу своїх легенів крикнув Петушков.

Запала тиша.

Молода простоволоса козачка, що ближче за всіх стояла до Петушкова, недовіжливо глянула скоса на його мішечок.

— Пудра?

— Лебединий пух! — відповів Петушков.

— Що ж це? — тихо спитала козачка. — На глум?

— Ні, чого ж? — розгубився парикмахер, — я від щирого серця...

— З удовиноного горя нашого поглузувати прийшов? — похитала головою козачка. — Ай-яй-яй-яй, соромно тобі, літній ти чоловік!

— Ні, ти скажи, для кого нам пудритись? — злобно закричала літня жінка і рвонула з голови хустку. — І без пудри посивіли з горя нашого!

Тепер загомоніли всі:

— Ти мужиків наших верни, а тоді — пудру...

— Ти нам колишне життя верни!

— Для кого нам пудритись, для німців?

Вони підступали до нього люті, нещадні, наче стривожені оси, — він горе їхнє роз'ятрив. Петушков відмахувався від них обома руками й бубонів:

— В місті одна поперед одної брали...

— Повії брали! — закричала простоволоса козачка. — А ми закон знаємо, безстиднику ти, соромітнику!

— Сам пудруйся! А нам — радості нема!

Тарас і бухгалтер підхопили парикмахера і мало не на руках винесли його з натовпу.

Слідом за ними полетіло груддя глини й багна...

— Так! — приказував Тарас, коли грудка падала біля них. — Правильно, баби! Багном нас, багном! Ми вам багно принесли, і ви нас — багном. Так!

Петушков, зігнувшись, брів за своєю тачкою...

— Ну? — як завжди глузливо почав Петро Петрович, але, глянувши на Петушкова, тільки рукою махнув.

Ночували на битім шляху...

Десь, наче далекий грім, гуркотіли гармати. Тарас зняв шапку, прислухався. По обличчі йому перебігла легка, щаслива хмарка...

— Хоч голос почув, — сказав він. — От і недарма йшов!

Якийсь чоловік, поблизу нього, стиха говорив людям:

— А ви чуткам віри не давайте. Сталінград, як стояв, так і стоїть, і стояти буде.

— А вам відкіль це відомо? — спитав єхидний голос з п'їтьми.

— А що знаю, те й кажу! — спокійно відповів чоловік, і Тарас почав дослухатись до його голосу. — Німцям під Сталінградом невдержка вийшла. Міцний горішок, не розкусиш!

Тарас обернувся до Петра Петровича і тихо попросив його:

— Тому, хто говорить, скажіть, — нехай до мене піїде.

Петро Петрович здивовано глянув на Тараса.

— Дуже вас прошу! — тихо, але схвильовано додав Тарас.

Бухгалтер пішов і одразу ж вернувся з тим, кого кликав Тарас. В темряві обличчя його не було видно.

— Хто мене кликав? — сказав чоловік у п'їтьму. — Нащо?

— Я кликав, — неголосно відповів Тарас. — Здрастуй, — Степане.

— А-а! — якусь мить тривало мовчання. Потім чоловік сказав теж неголосно: — Здрастуй, батьку!

Це був старший син Тараса, Степан.

6

Так, це був старший син Тараса, Степан.

— Ну, здрастуй, батьку! — знову здивовано повторив він. — Що ж ти робиш... на дорозі?

— Шукаю землі несплюндрованої... — посміхнувся Тарас у вуса.

— Ага! І не найшов?

— Ні! Зневірився.

— Еге-е... А несплюндрована земля недалеко... За Волгою.

— Недалеко, а ходу туди нема.

Вони сіли осторонь від людей — Тарас на пень, Степан просто так, на траву.

— Про тебе питати не буду, — сказав Тарас. — Я землі несплюндрованої шукаю, а ти тут, дивлюсь, душ несплюндрованих шукаєш?

— Еге, — засміявся Степан. — Мабуть, що так.

— І знаходиш?

— Багато.

— Багато? — недовірливо протяг батько. — Я не стрічав...

— Значить, погано шукаєш...

— Я й не шукаю! — відмахнувся старий. — Кожен живе, як йому совість велить. Я про свою душу знаю, а до чужої — мені діла нема.

— От воно і виходить: причина вся — всі ми по одному чисті...

Тарас не відповів. Вони помовчали трохи.

— А я думав — ти в армії, — сказав батько. — А ти, виходить, он де?..

— Еге ж... Так вийшло...

— А мені казав: в армію йду!

— Ну, батьку, всього сказати не можна було... — знизав плечима Степан.

— Чого ж це? — похмуро запитав старий.

— Діло ж мое... — відповів Степан, озираючись, — секретне... партійне... Так враз і не розкажеш.

— А в цьому ділі безпартійних нема! — сердито буркнув старий. — Міг би й сказати. Не чужому. Тепер всі партійні! Німці навчили...

— Еге, — засміявся син. — Тепер би я сам сказав... І мене дечого навчили.

— Ну, а Валя де? Евакуйована?

— Ні... Тут...

— Де тут? — здивувався старий.

— Ну, загалом тут... Теж, як і я, ходить. — Він нахилився ближче й прошепотів: — Вона зараз там... на несплюндрованій землі. У наших... Я їй назустріч іду... Маємо зустрітись...

— Он воно що! — протяг Тарас. — От тобі й Валя! Але ж вона... жінка!

— Отак, як бачиш.

— Та й не дуже молода!

— Я їй сам казав... Отак, як і ти, відказала: тепер безпартійних нема. Так і ходить.

— Ходить! — скрикнув Тарас і ударив себе по колінах. — Га! Скажи, будь ласка! А мені хоч би словечко, хоч би натяк... Сучі ви діти! Не прощу!

Степан посміхнувся, нічого не сказав.

— Що ж ти про сина не питаєш? — буркнув старий. — І батька забув, і сина? Он ви які...

— Та я про нього знаю... трохи... Живий же Льонька, здоровий?

— Ну, здоровий, — відповів Тарас і раптом схаменився. — Стривай, стривай. Ти ж від кого це знаєш?

— Ну, від Насті... — нехотя видавив син. — Пише вона мені... іноді... Люди приносять...

— Та-ак... — гірко похитав головою Тарас. — Змовці ви! Ну, Степане, повік я тобі цього не прощу. Не прощу, ні. А Настю — прийду — відшмагаю.

— Але ж я помилку свою признав, — засміявся син. — Бачиш сам, не криюся.

— Не криюся! Ще б пак, від рідного батька критися. Та хто тебе в люди вивів, га? Та я, коли хочеш знати, я тебе і в більшовики вивів!

— Тсс!

— Хіба не правда? — пошепки спитав все ще лютий Тарас.

— Правда, батьку, правда. Все правда!

— Нема мені від синів радості, чортові ви діти! — пробуркотів він, невгаваючи. — Один в полон потрапив, ледве вирвався. Другий від батька криється. Від третього й чутки нема. Один я, мов пень, старий дурень, ходжу по світі.

Він знову глянув на сина. В п'яті невиразно було видно його обличчя, тільки очі блищали.

— Ну, давай! — мовив старий, і голос йому затремтів. — Давай, як люди, поцілуємось хоч. — Він обняв голову сина, притяг до себе і прошепотів прямо на вухо: — Спасибі, сину! Спасибі, що не обдурив... Я на тебе покладав більші надії, ніж на всіх... Спасибі — і він поцілував його. Потім легенько відштовхнув і добродушно буркнув: — Чи ба, бородатий який! Тільки з голосу тебе й пізнав. Голос — мій. Ну, ходім! — сказав він, підвівшись. — Покажу я тобі моїх супутників.

Вони підійшли до багаття, і Тарас відрекомендував Степана:

— От. Земляка зустрів.

— А-а! — байдуже-привітно обізвався Петро Петрович. — Ну, сідайте, грійтесь!

Петушков ковзнув по обличчі Степана невиразним поглядом і одразу ж забув про нього. Схопивши голову в руки, він хитався над вогнем, зітхав, бубонів щось...

— Що з вами, хворі ви? — ввічливо спитав Степан.

— Га? Так, так... Хворий... Хворий я... — пробурмотів парикмахер. — Старий, маленький, дурний чоловік... Це я...

Будь ласка... І нічого мені не треба на землі... Нічого... Тільки гранату. Одну гранату. Більше я нічого не скажу.

Степан посміхнувся. Всі розмови на битім шляху кінчались тугою за гранатою, це він добре знав. Він за те і любив битий шлях, що тут люди розмовляли вільно, не криючись, не так, як по містах і селах, де дивляться на незнайому людину недовірливо й задалегідь бояться і того, що вона скаже, і того, про що змовчить вона.

На битім шляху завжди говорять про гранати, і Степан не раз думав, що коли б кожне руське серце, яке ненавидить німців, жбурнуло б у ворога одну гранату — тільки одну, — від німецької армії не лишилось би мокрого місця. Але гола ненависть не жбурляє гранат, це він теж знав. Гранати кидає мужність.

Степан лежав зараз біля багаття, дивився в огонь і перед ним гомінко проходили всі ці місяці боротьби й ходіння по муках.

7

Ходіння по муках? Ні, так неправильно буде сказати. Були, були муки. І сумніви були, холодні, колючі. І бувало стисне за горло розпач. Всього бувало! Та зате й хвилини захоплення, незвичайного, повного щастя, коли раптом де-небудь на дорозі, у темряві, зустрінеш знайому але рідну людину, і вона, довірившись, розкриє перед тобою все багатство своєї душі, неподоланої красивої руської душі, і спитає: «Як же його бути, товаришу? Навчи, що робити?» — і ти вкладеш зброю в її змучені руки. Ні, не ходіння по муках. Старий батько добре сказав: «шукання душ несплюндрованих». Так, шукання...

Коли в липні стояли вони з дружиною на дорозі, і повз них, сповиті курявою, проходили на схід останні обози, він раптом відчув на хвилину, — але довга була ця хвилинка, — як з-під ніг йому повільно і невблаганно тікає земля...

— Валю! — сказав він, не дивлячись на дружину. — Тобі ще не пізно! Га?..

Вона тихо засміялася.

— Чого ви всі, чоловіки, такі? Йй-богу, гірші за матір. Мати благословила б...

А він почував, як тікає, тікає з-під ніг земля, на якій було так легко і звично жити.

— Ти б виїхала, Валю, га? І без тебе все зробиться.

— А я не хочу, щоб без мене, — сказала вона, насупившись. — Тепер безпартійних нема...

Він обняв дружину за плечі, погладив її сивувате волосся. Останні обози проходили на схід і зникали в куряві...

Того ж вечора Степан і Валя Яценки пішли в підпілля. Це було немов перехід в інший світ. Степанові він дався куди важче, ніж Валі.

Він не зразу усвідомив, що сталося. Ще вчора ходив він, Степан Яценко, по землі твердо, певно, владно, — сьогодні мусить скрадатися потай. На своїй землі!

Ця земля... Він знав її всю, на сотні верст навкруги, її зморшки, її брижі і шрами, її видні кожному багатства і відомі тільки йому одному хвороби й потреби... Він ставив на ній міста, прорубав нові шахти, він планував, де і що родити її полям, і стояв над ними ніжний, як муж, і дбайливий, як будівник. І за це надала вона йому владу над собою і над людьми, що живуть на ній, і назвала хазяїном.

Він був неспокійний і строгий хазяїн. Він любив усього доходити сам. Він нічого не прощав ні собі, ні людям. Часто зупиняв він машину вночі на дорозі, вилазив з неї й кричав: «Не так орете! Не так міст кладете! Не так греблю гатите! Зробіть так і так! При мені! Щоб я бачив». І люди не питали, за яким правом наказує їм цей незнайомий дебелий чоловік. Від його великого могутнього тіла струмувала влада. В його голосі, густому і дужому, була влада. В його очах, чіпких, гострих, гарячих, була влада. І люди слухняно їй корилися.

А тепер Степанові треба зігнути своє велике тіло. Треба стати непомітним. Навчитися розмовляти пошепки. Мовчати, хоч би душа твоя кричала і плакала. Погасити очі, сховати в покірному тілі свою непокірну душу.

Один лише Степан знає, скільки праці і мук поклав він на це. Та Валя знає. Ніколи, за довгі роки подружнього життя, не були вони такі близькі, як тепер. Валя все бачила, все розуміла.

— З чого ж ми почнемо, Валю? — спитав він у перший же день їхнього підпільного життя. Спитав ненароком, недбало, немов і не її, а сам себе вголос, а вона почувала і зрозуміла: розгубився Степан, не знає... мучиться...

Так, розгубився...

Раніше він завжди знав, з чого слід починати, як запустити велику, громіздку машину свого апарату. І день

і ніч тремтів, пирхав біля під'їзду мотор запорошеного, обляпаного гряззю «голубого експреса». Трепетали «барішні» на телефонній станції. Сотні людей були під руками, чекали наказів.

А тепер Степан був один. Він та Валя. Маленька, худенька жінка. Та десь там, в темряві ночі, ще десяток таких, як він, сплять, забившись у щілини, чекають: прийде людина, що скаже, як починати справу. Вони не знають, хто ця людина. Вони тільки знають: вона мусить прийти.

Ця людина він, — Степан.

Проти нього — ворог, сильний, нещадний. У нього, а не в Степана, влада. У нього, а не в Степана, земля. У нього, а не в Степана, армія.

— Ось що, Валю, — нерішуче мовив він, — мабуть, зробимо так... Ти залишайся тут... як центр... А я піду до людей.

— Ну, що ж! — сказала вона, уважно подивившись на нього. — Іди. Це правильно!

Вони просиділи до ранку, обіч, наче це була їхня перша ніч. Але про кохання вони не говорили. Вони взагалі говорили мало, але кожен знав, про що думає, і про що мовчить другий, і про що намагається не думати. Із слів, сказаних цієї ночі, небагато лишилося в пам'яті Степана, — та й не було їх, значних слів! — але повік запам'яталася рука Валі, тепла й спокійна; як лежала ця рука на його плечі і заспокоювала, і бадьорила, і благословляла: іди.

Ранком він пішов, а вона лишилась тут, на хуторі, у своїх батьків. Прощаючись, він сказав їй:

— До тебе тут люди будуть приходити... Так ти приймай їх... кажи...

— Гаразд, — сказала вона.

Все це він сказав їй і вночі разів десять.

Він потупцював іще на порозі.

— Ну, прощай, хазяйко!

— Іди!

Він пішов, не оглядаючись. Але, й не оглядаючись, знав він: піднявши руку, стоїть дружина на порозі. Він ішов і думав про цю руку.

Йому не треба було питати дорогу, — він ішов по своїй землі. Ніколи не покидав він її. Був з нею і під час бенкетів, і під час гарячої пори. Ось він з нею і в

дні її горя. Більше не був він хазяїном їй, — що ж, зостався їй вірним сином.

І земля відповідала йому теплою й тихою ласкою. Мов зітхання, підіймався над нею вранішній туман і танув, і тоді одкривався перед Степаном весь степ без кінця і без краю. І дзвенів він, і співав, і лашчився до його ніг. А він ішов через сріблясті ковилі і пожадливо вдихав її запахи — густі, тягучі, гарячі. Гіркий полин змішувався з медовою конюшиною, кладовищенський чебрець з ніжною м'ятою, запах масної, чорної, вогкої землі — з душним подихом степового вітру. А на обрії синіли далекі гострі конуси глейових гір, звідти долинав запах тліючого вугілля. Все дитинство в ньому, в цьому запаху, все життя в ньому — для того, хто народився на димній донецькій землі. Вона і в горі гарна, рідна земля! В горі її ніжніше любиш.

— Хальт! Хальт!

Степан зупинився.

До нього підійшли два німці.

— Де ішоль?

— З окопів іду... Окопи копав... — відповів він.

— Папір?

Він подав документи. У нього були добрі, певні довідки. Він не боявся патрулів. Німці почали обдивлятися папірці. Степан мовчки ждав. «Ось вони, німці!» Від них тхнуло дешевим тютюном і пітною, брудною білизною. «Вонючі».

— Чоботи! — сказав раптом німець.

Степан не зрозумів.

— Гей! Кидай! — нетерпляче закричав солдат.

Степан зняв чоботи. Німець, той, що був більший, приміряв їх. Вони були трохи великі на нього, але він радісно сказав «гут» і лягнув рукою по халявах.

«Отак вони і в землю нашу влізли, як в мої чоботи, — нахабно! — гірко подумав Степан і стис кулаки. — Схопити ось цього, вонючого, за горло і задушити. Хоч одного з них! Хоч цього!»

Та тут він згадав Валину руку і наче відчув на своєму плечі її теплі, спокійні пальці. Він згорбився і пішов. Німці підозріло дивилися йому вслід. Йому ще треба вчитись ходити.

Під кінець третього дня він прийшов, нарешті, на шахту Свердлова — на перший пункт свого маршруту. Він пішов виселком — тут його знали. На майдані на

нього раптом упала величезна, похмура тінь шибениці. Він мимоволі скрикнув і підвів очі. На шибениці холонули трупи, і серед них той, до кого він прийшов, — Вася Пчелінцев, кучерявий комсомольський вождяк.

— А нумо заспіваймо, товариші, — казав він, бувало, на засіданнях, коли всі осовіло клювали носами від втоми, а ворох справ усе височів. — Як це, пак, кажуть: «Пісня будувать і засідать помогає?» Ну? — і, не звертаючи уваги на непохвальні погляди солідних товаришів, перший заводив пісню.

Ось він висить, кучерявий Вася Пчелінцев, скорчений, синій, несхожий на себе...

— Як він попався? — спитав Степан старого Пчелінцева, якого найшов того ж вечора.

— Виказали... — глухо відповів старий.

— Хто виказав?

— Думаю, Філіков.

— Як, Філіков? — мало не закричав Степан.

— Більш нема кому. Філіков у них тепер служить.

— У німців? Філіков?

Степанові здалося, що захитався світ... Філіков! Голова шахткому! Ще борідка у нього лопаточкою. Коли було, Вася заспівував, Філіков перший підтягав добродушним, скрипучим баском. Ось Пчелінцев висить, а Філіков служить німцям...

Це була перша шибениця, яку бачив Степан, і перша зрада, про яку він почув. Потім їх було багато. На всьому шляху гойдалися на шибеницях його товариші, дивилися на нього скляними очима...

— Запам'ятай, Степане, запам'ятай, — скрипіли шибениці. — Помстися!

— Запам'ятаю, — відповідав він в душі своїй. — І обличчя, і імена... запам'ятаю.

Йому розповідали про зрадників, про тих, хто зрікся партії й народу, виказав товаришів, пішов служити німцю... Він хмурив брови і перепитував:

— Як прізвище? — і повторяв ім'я про себе. — Запам'ятаю!

— Ви машиністку у нас в райвиконкомі пам'ятаєте? Клаву Пряхину? — Він напружував пам'ять, морщив лоб. Пригадувалось щось тихе, сумирне... Справді, коли приїжджав він до цього райвиконкому... якась дівчина була... Він чув, як вона стукає на своїм Ундервуді. Голосу її не чув він ніколи.

— Коли її вішали, — розповідали йому, — вона кричала: «Не вбити, чорні ви гади, нашої правди. Народ безсмертний!»

— Клава Пряхина?.. — здивовано шепотів Степан. А він і пригадати її не може.

— А Микита Богатирьов...

— Що, що Микита? — тривожно запитав він. Микиту він знав. Величезний, в сірому балахоні, у чоботах, від яких завжди тхнуло дьогтем, він було шумів у кабінеті Степана: «Не боюсь я тебе, секретарю, нікого не боюсь! А як щирю правду тям, так і буду тяти!» — Степан мав на думці поставити Микиту на командира партизанського загону.

— Коли Микиту притягли до гестапо, — розповідав, протираючи окуляри, сутулий Устин Михайлович, завобліку райкому, — він по підлозі плазував, офіцеру чоботи цілував, плакав...

— Микита?!..

Значить, погано ти людей знав, Степане Яценко. А жив же з ними, їв, пив, працював... І звички їхні знав, і вдачу, і примхи, і хто який любить тютюн. А головного в них не знав — душі їхньої. А може, вони й самі про себе головного не знали? Клава мала себе за боязку тиху людину, а Микита Богатирьов — за безстрашного бійця. Він нашої влади не боявся — її бояться нема чого! — а перед ворогом затремтів. Клава боялась погляду голови райвику, — а ворога не злякалась, плюнула йому в обличчя...

— Велика людям перевірка йде, — хитав головою Устин Михайлович. — Велике вогнем чищення.

— А що Ципляков? — спитав Степан.

— Про Циплякова не знаю! — обережно мовив Устин Михайлович. — Ципляков окремо живе.

— До тебе не ходить?

— Він ні до кого не ходить... Замкнувшись сидить...

Того ж вечора Степан пішов до Циплякова і довго стукав в його віконниці й двері.

— Хто? Хто? — злякано питав Ципляков крізь двері.

— Я це. Я! Відчини!

— Хто — я? Я нікого не знаю!

— Та це я, Степан.

— Який Степан? Ніякого Степана не знаю! Ідть собі!

— Та відчини! — люто прохрипів Степан і почув, як злякано дзенькнули і впали засуви.

— Ти? Це ти! — позадкував Ципляков, угледівши Степана, і свічка в його руках затремтіла.

Степан повагом пройшов до кімнати.

— Що ж непривітно стрічаєш? — гірко посміхнувшись, запитав він. — Гостю не радий?

— Ти чого?.. Ти чого ж прийшов? — простогнав Ципляков, схопившись за голову.

— По душу твою прийшов, Матвію, — суворо мовив Степан. — По твою душу. Є ще в тебе душа?

— Нічого нема, нічого нема... — істерично закричав Ципляков і, кинувшись на диван, заплакав.

Степан гидливо скривився.

— Чого ж ти плачеш, Матвію? Я піду.

— Так, так... Іди, прошу я тебе... — заметушився Ципляков. — Все загинуло, сам бачиш. Корнакова повісили... Бондаренка замучили... А я Корнакову казав, казав: сила солону ломить. Чого ховаєшся? Іди, іди до гестапо... Об'явись. Простять. І тобі, Степане, скажу, — бурмотів він, — як другу... Бо люблю я тебе... Хто до них сам приходив своєю волею і стає на облік, того вони не чіпають. Я теж став... Партквиток закопав, а сам став... на облік... І ти закопай, прошу я тебе... не гаючись... Рятуйся, Степане!

— Стривай, стривай! — гидливо відштовхнув його Степан. — А для чого ж ти партквиток закопав? Якщо вже зрікся, то подери, подери його, спали...

Ципляков похнюпився.

— А-а! — злобно зареготав Степан. — Гляньте-но! Та ти і нам, і німцям не віриш? Не віриш, що втримаються вони на нашій землі! Кому ж ти віриш, Каїне?

— А кому вірити? Кому вірити? — заверещав Ципляков. — Наша армія відступає. Де вона? За Доном? Німці вішають. А народ мовчить. Ну, перевішають, перевішають всіх нас, а користь яка? А я жити хочу! — скрикнув він і вп'явся в плече Степана. Гаряче дихав йому в лице. — Адже я нікого не викрив, не зрадив... — благально шепотів він, шукаючи очей Степана. — І служити у них я не буду... Я хочу тільки, зрозумій мене, пережити! Пережити, перечекати.

— Падлюка! — ударив його кулаком в груди Степан. Ципляков упав на диван. — Чого перечекати? А-а! Дочекались, поки наші повернуться! І тоді ти відкопаєш

партквиток, болотце з нього городне обтрусиш і вийдеш замість нас, повішених, зустрічати Червону Армію? Так брешеш, падлюка! Ми з шибениць прийдемо, про тебе народу розкажемо...

Він пішов, щосили грюкнувши за собою дверима, і тієї ж ночі був уже далеко від селища. Десь попереду і для нього було вже припасено намилену мотузку, і для нього вже збили шибеницю. Ну що ж! Шибениці він не лякався.

Він ішов дорогами і путівцями розтерзаної України і бачив: запрягли німці мужиків в ярмо і орють ними. А народ мовчить, тільки шиєю туго повертає. Женуть по дорозі тисячі обдертих, змучених полонених, — падають мертві, і живі бредуть, покірно бредуть через трупи товаришів далі, на каторгу. Плачуть полонянки у вагонах з ґратами, плачуть так, що душа розривається, — а їдуть. Мовчить народ. А на шибеницях гоїдаються найкращі люди...

Він ішов тепер придонськими степами... Це був куток на півночі його округи. Тут Україна зустрічалась з Росією, кордону не було видно ні в степових ковилах, однаково сріблястих по той і цей бік, ні в людях...

Але перш ніж повернути на захід по колу області, Степан, посміхнувшись, вирішив завітати ще до одного знайомого чоловіка. Тут, на узбічч від битих шляхів, в густій і тихій балці сховалась пасіка діда Панаса, і Степан, буваючи в цих краях, неодмінно завертав сюди, щоб попоїсти пахучого меду, повалятись на запашному сіні, почути тишу і пахощі лісу, і відпочити, і душею і тілом, від турбот.

І зараз треба було перепочити Степанові — від повсякчасного остраху гонитви, від довгої дороги пішки. Випростати спину. Полежати під високим небом. Подумати про свої сумніви й тривоги. А може, й не думати про них, просто поїсти золотого меду на пасіці.

— Та чи є ще пасіка? — завагався він, вже підходячи до балки.

Але пасіка була. І запашне сіно було, лежало копицею. І як завжди, солодко пахло тут терпкими пахощами лісу, липовим цвітом, м'ятою і чомусь квашеними грушами, як в дитинстві, — чи це здалося Степанові? А навколо тремтіла тонка прозора тиша, тільки бджоли гули дружно і діловито. І як завжди, зачувши гостя, попереду вибіг собака Сірко, а за ним і худий,

білий, маленький дід Панас в полотняній сорочці, з голубими латками на плечі і лопатках.

— А! Доброго здоров'я! — закричав він своїм тонким, як гудіння бджіл, голосом. — Будь ласка! Будь ласка! Давно не були у нас! Ображаєте!

І поставив перед гостем тарілку меду в сотах і решето лісових ягід.

— Тут ще ваша пляшка зосталася, — покvapно додав він. — Цілісінька пляшка шампанського. Так ви не турбуйтеся, — ціла-цілісінька.

— А-а! — сумно посміхнувся Степан. — Ну, пляшку давай!

Старий приніс чарки і пляшку, по дорозі витираючи з неї руками пил.

— Ну, щоб вернулося гарне життя наше, і всі воїни додому здорові! — сказав дід, обережно беручи з рук Степана повну чарку. Заплющивши очі, випив, облизав чарку й закашлявся. — Ох, і смачна!

Вони випили удвох цілу пляшку, і дід Панас розповів Степану, що нині випало літо багате, щедре, врожайне на все — і на бджолу, на ягоду, а німці сюди, на пасіку, не заглядали ще. Бог береже, та й дороги не знають.

А Степан думав своє.

— Ось що, діду, — сказав він раптом, — я тут бумагу напишу, в цю пляшку покладемо і закопаємо.

— Так, так... — нічого не розуміючи, погодився дід.

А коли наші вернуться, ти їм цю пляшку і передай.

— Ага! Добре, добре...

«Так, написати треба, — подумав Степан, витягаючи з кишені олівець і зошит. — Хай хоч звістка дійде до наших про те, як ми тут... помирили. А то й сліду не лишиться. Циплякови наш слід заметуть».

І він почав писати. Він намагався писати стримано й сухо, щоб не помітили в його рядках і тіні сумніву, не взяли б гіркоти за паніку, не похитали б глузливо головою над його тривогами. Їм усе здається тут іншим, коли вони вернуться. А що вони вернуться, і хвилини він не вагався. «Може, й кісток наших по ровях не знайдуть, а вернуться!» І він писав їм строго і стримано, як воїн воїнам; про те, як вмирили в катівнях і на шибеницях кращі люди, плюнувши ворогу в лице, як плазували перед німцями боягузи, як виказували, провалювали підпілля зрадники і як мовчав народ. Не-

навидів, але мовчав. І кожен рядок його листа був заповітом. «І не забудьте, товариші, — писав він, — прошу вас, не забудьте поставити пам'ятники комсомольцю Василю Пчелінцеву, і старому шахтарю Онисиму Безпалому, і тихій дівчині Клавдії Пряхиній, і моєму другу, секретарю міськкому партії Олексію Тихоновичу Шульженку, — вони вмерли, як герої. І ще вимагаю я від вас, щоб ви за радістю перемоги й за метушною будівних справ не забули покарати зрадників — Михайла Філікова, Микиту Богатирьова і всіх тих, про кого я вище написав. І коли прийде до вас з партійним квитком Матвій Ципляков, — не вірте його партквитку, він багном закаляний і нашою кров'ю».

Треба було ще додати, подумав Степан, і про тих, хто, себе не шкодуючи, давав притулок йому, підпільнику, і годував його, і зітхав над ним, коли він засинав коротким і чуйним сном, а так само й про тих, хто зачиняв перед ним двері, гнав його від свого порога, загрожував спустити псів. Та всього не напишеш.

Він задумався і додав: «Що ж до мене, то я й далі виконую покладене на мене завдання». Йому захотілось раптом приписати ще кілька слів, гарячих, як клятва, — що, мовляв, не боїться він ні шибениці, ні смерті, що вірить він в нашу перемогу і радий за неї віддати життя... Але тут же подумав, що цього писати не слід. Це і так всі про нього знають.

Він підписався, згорнув листа трубочкою і сунув у пляшку.

— Ну, ось, — посміхнувшись, сказав він. — Лист у вічність. Давай лопату, діду...

Вони закопали пляшку під третім вуликом, біля молоденької липки.

— Запам'ятаєш місце, старий?

— А як же! Мені тут всі місця пам'ятні...

Ранком удосвіта Степан попрощався з пасічником.

— Добрий у тебе мед, діду, — сказав він і пішов назустріч своїй самотній загибелі, назустріч своїй шибениці.

Цю ніч він вирішив перебути в селі, у Вільховатці, у свого далекого родича дядька Савки. Савка, шустрий, скуйовджений, моторний мужичок, завжди пишався своїм знатним родичем. І тепер, коли в сутінках заявився до нього Степан, дядько Савка зрадив, заметушився і почав сам тягти на стіл все з печі, наче по-

давньому почесним гостем був для нього Степан з міста.

Та вони і сісти за стіл не встигли, як без стукоту відчинилися двері і до хати зайшов високий літній мужик з сивуватою бородою і з очима гострими й мудрими.

— Здрастуйте! — сказав він, дивлячись просто у вічі Степанові.

Степан встав.

— Це хто? — тихо спитав він Савку.

— Староста... — прошепотів той.

— Здрастуйте, товаришу Яценко! — посміхнувшись, мовив староста і підійшов до столу. Степан зблід. — Сміливо селом ви ходите. Я у вікно побачив, пізнав. Ну, ще раз здрастуйте, товаришу Яценко, — і староста сховав глузливу усмішку в вуса.

— «От і все! — подумав Степан. — От і шибениця!» Але він, як і перед тим, спокійно, не поворухнувшись, стояв біля столу.

Староста важко сів на лаву під іконами і, поклавши на стіл великі вузлуваті руки з чорними пальцями, подивився на Степана.

— Сідайте, — сказав він, — посміхаючись. — Чого стояти! В ногах правди нема.

Степан подумав трохи і сів.

— Так, — сказав староста. — А ви мене не пізнали?

Степан подивився на нього. «Десь бачив, звичайно, — майнуло в пам'яті. — Мабуть, розкуркулював я його. Не пам'ятаю».

— Та де там! — засміявся староста. — Нас, мужиків, багато, а ви — один. Мов колосків у житті... А ви навіть розмови зо мною мали, — щоправда, в громаді, — нагадав він, — на самоті не доводилось. Агітували мене в колгосп. Шість років все мене агітували! А я шість років не йшов. Незгода моя, кажу, та й годі. Та мене відтоді Гнатом Незгодою й звать.

Савка підлесливо хихикнув. Степан тепер пригадав цього мужика. Кремінь.

— Незгода моя, — вів далі староста. — Це так. А на сьомий рік я сам прийшов до колгоспу. А чого прийшов? Га?

— Ну, загітували, значить... — знизав плечима Степан.

— Ні-і, — похитав головою Гнат. — Мене загітува-

ти не сила. Переконався я, того й прийшов. Сам переконався. І так прикинув, і так подумав, — виходить, в колгоспі вигоди більше. І я погодився, прийшов.

Степан не розумів, до чого веде свою мову староста, і нетерпляче совався на лаві. «Будуть селом вести втечу, вирвусь. Рук в'язати не дам».

— Тепер німець листки нам кидає, — вів далі староста, — обіцяє землю дати в навічне й одноосібне користування. Як ти гадаєш, — примружився він, — дасть?

— Не дасть...— відповів Степан.

— Не дасть? Гм...— пожував вуса Гнат. — І я так міркую: не дасть! Обдурить. Поміщикам своїм оддасть. Ну, а може, декому й дасть, га? Про людське око? Ну, працьовитим мужикам... Знову ж старостам... Дасть, га?

— Ну, такому, як ти, дасть! — відповів злісно Степан. — За щирі службу твою.

— Дасть? Ага! — підхопив Гнат, — удаючи, що тону Степанового не зрозумів. — І я так прикидаю: такому, як я, дасть. А я не візьму! — раптом переможно закричав він і ударив долонею по столу. — Не візьму я! Га?

Степан оторопіло глянув на нього.

— Не візьму! Ти це зрозуміти можеш? Е, — махнув він раптом рукою, — де тобі зрозуміти. Ти, товаришу, людина міська. А я мужик. Я в цю землю корінням, пазурами, душею вріс. Сухота моя ця земля. І все мое життя в ній же. І батьків моїх, і дідів, і прадідів. Мені без землі не можна! А тільки, — раптом заспокоївшись, докінчив він, — одноосібної землі мені не треба. Вигоди нема мені. Не підходить. Морока. І мачтаб не той. Моїй хазяйській душі без колгоспу тепер життя нема.

— Стривай, — нічого не розуміючи, пробурмотів Степан. — Ні, ти стривай! Ти за що ж стоїш?

— Я за колгосп стою, твердо відповів староста.

— Ну, значить, і за Ради? За нашу владу?

Гнат раптом лукаво примружився, оглянувся на Савку, підморгнув Степанові і сказав, посміхнувшись у вуса:

— Ну, як нема на землі іншої влади, що згодна була б на колгоспи, окрім нашої, радянської, — так і для мене іншої влади нема.

Степан посміхнувся і легко зітхнув.

— Ти як, — тихо спитав, нахилившись до нього Гнат, — сам від себе ходиш? Рятуюєш себе? Чи уповноважений?

— Уповноважений, — відповів Степан, посміхаючись.

— Документів мені твоїх не треба, — махнув рукою Гнат. — Знаю тебе. Ну, коли ти від влади нашої уповноважений, можу тобі сказати, а ти перекажи: колгосп наш, скажи владі, живе! Як би тобі сказати? Підпільно живе. Есть у нас і гслова. Колишній. Орденонесець. Замаскований нами. І рахівник есть, книги веде. Книги можу показати тобі. І все добро колгоспне приховано. От хоч би родича свого спитай. Так, Савко?

— Так, так, істинно так! — радісно дивуючись, підтакнув дядько Савка. — Хитро зроблено. Державно.

— А німці з нашого села і зернини не взяли! — крикнув Гнат. — Що самі пограбували, те й мають. А ми їм і зернини не дали. А як? Про те моя спина знає, — він задумався, похиливши голову. Затарабанив чорними пальцями по столу. По устах його, прикритих сивими вусами, поповзла усмішка. — Староста. Німецький староста я на схилі віку мого... Ганьба! Кругом старости звірі і глитаї. Куркулі. І я людям кажу: уважте! Старість уважте мою! У мене діти в Червоній Армії. Не погодились зі мною мужики, ублагали.

— Всією громадою просили, — зітхнув Савка.

— Не громадою, — строго поправив його Гнат, — колгоспом просили мене. У тебе, кажуть, Гнате, душа непокірна, на неправду незгідна. Постій за всіх. І от — стою. Німці мені кричать: де хліб, старосто? А я кажу: нема хліба. А чого жито сиплеться, старосто? Нема чим збирати! А чого скирти стоять, під дощем гниють, старосто? Нема чим молотити! Ми тобі машини дамо, старосто. Людей, кажу, нема, хоч убийте! Ну, і б'ють! Б'ють старосту смертним боєм, а хліба нема та й нема.

— Не можуть вони душу йому упокорити, он воно що! — проникливо, з сльозою сказав Степанові Савка.

— Що душу! Спину мою і ту підкорити вони не можуть. Непокірна у мене спина, — сказав він, випростовуючись. — Нічого, видержить.

— Спасибі тобі, Гнате! — схвильовано мовив Степан, підводячись з лави і простягаючи руку. — І прости ти мене, бога ради, прости.

— За що ж тебе прощати! — здивувався Гнат.

— Негаразд я про тебе думав... І не про тебе самого... Ну, загалом — прости, а за що — я сам знаю.

— Ну, бог простить! — посміхнувся Гнат і ласкаво обняв Степана, як сина.

Вдосвіта староста сам проводжав підпільника до околиці. Тут постояли трохи, покурили.

— Якщо владі нашій, — тихо сказав Гнат, — чи партизанам хліб потрібен, дай вісточку — хліб дамо.

— Добре. Спасибі.

— Не мені спасибі. Хліб не мій. Колгоспний. Розписку візьмемо.

— Гаразд.

— Ну, іди...

Степан простяг йому руку, Гнат взяв її, міцно затиснув у своїй.

— Ще ось що спитаю тебе... — прошепотів він, заглядаючи в очі Степану. — Скажи — наші вернуться? Не спитаю тебе, чи скоро й коли, бо того ти і сам не знаєш. Спитаю тільки: чи вернуться взагалі? Правду скажи! — І він вп'явся йому в очі.

— Вернуться! — схвильовано відповів Степан. — Вернуться, Гнате, і скоро!

— Ну, ось! — з полегкістю зітхнув староста. — А спина моя выдержить, не сумнівайся! — і він засміявся, потиснувши востаннє Степанові руку.

Степан ішов польовою стежкою серед масивів вільховатського жита, що обсіпалося, і всю дорогу весело лаяв себе:

«Чинovníк ти! Циплякову повірив, а в народі зневірився, чорнильна твоя душа? Ось він, народ — непокірний, могутній. Бюрократ ти, крісло обшарпане! Не мовчить він, — дзвенить. Як сухе дерево, дзвенить ненавистю, за іскрою нудиться. А тебе, паперова душа, сюди сірником і поставили. Та ні, не сірником! Сірник черкнув та й погас. Кременем, кременем мусиш ти бути, Степане Яценко, чортова твоя душа! Щоб від тебе іскри летіли і роздувалося полум'я народної помсти».

Про все це і розповів Степан Валі, коли вони, нарешті, зустрілись.

Вони проговорили всю ніч.

Валя теж мала цілу купу новин для Степана.

— Від Максима приходив чоловік, — сказала вона.

— Від Максима? — зрадів він. — Максима, як і його,

залишив обком для роботи в підпіллі.— Ну, як там Максим?

— Живий поки що! — посміхнулась Валя. — Великі діла у нього! Кілька шахтарських загонів... Три комсомольських...

— Он як! — навіть позаздрив Степан. — Це добре.

— Приходили від Івана Петровича...

— Ну, ну?

— До пуття нічого не сказали. Видко, стережуться мене. Але явку дали. Іван Петрович просить переказати — в його господарстві урожай сам-сім...

— А-а! — посміхнувся Степан. — Іван Петрович завжди був мужик агротехнічний! Чи ба, зародило як!

— Ну, це все новини від людей, тобі відомих. А єсть і від невідомих. Нікому не відомих.

Степан не зрозумів.

— Тобто як?

— В Більську хтось прапор червоний підняв на парашутну вишку. Цілий день висів. Німці боялись — замінено. Про цей прапор тільки й розмови навколо!

— Хто ж прапор підняв?

— Ніхто не знає! Я ж тобі кажу: нікому не відомі люди.

— Цих невідомих людей треба найти.

— Німці теж шукають...

— Ну, німці можуть і не найти, — засміявся Степан, — а нам своїх не найти соромно.

— Крім того, у нас — в нашому місті — теж подія, — вела далі Валя.

— Що у нас? — сполошився Степан. Він любив своє місто, пишався ним і до кожної звістки про нього ставився ревниво.

— Німці на Головній вулиці щодня зведення вивішують. Народ читає. Хто вірить, хто ні, але всім — сумно. І от — став хтось щодня під німецьким зведенням вивішувати друге. Розумієш? Писане дитячою рукою. На аркушику шкільного зошиту. Чорнилами. І навіть, — посміхнулась вона, — з чорнильними плямами...

— Що ж на цих аркушиках? — непорозуміло запитав Степан.

— Спростовання! Якийсь малюк щодня — зауваж со-

бі, щодня! — спростовує Гітлера! «Не вірте Гітлеру, все, собака, бреше. Я слухав радіо. Наші не віддали Сталінграда. Наші не віддали Баку». Німці зривають ці аркушики, шукають винного, а вдіяти нічого не можуть. Спростовує Гітлера щодня, і Гітлер не може з ним ради дати собі! Про це все місто говорить.

— Хто ж він? — схвильовано спитав Степан.

— Ніхто не знає. Може хто-небудь з моїх малюків...

Степан здивовано глянув на неї, не зрозумів. Потім збагнув, що вона каже про своїх школярів. Він завжди забував про те, що вона не тільки дружина.

— Так, може, хто-небудь з твоїх хлопчаків... — сказав він, пробачаючись за свою забутливість.

— І я весь час думаю: хто? — вела далі Валя, сяючи вогкими очима. — Це хто-небудь з наших радіолюбителів. Але в сьомому класі всі хлопці захоплюються радіо. І я не знаю — хто. Іноді мені здається, що це — Мишко... А інколи, що це — Серьожа...

Степан мовчки слухав її.

— Скільки їх таких, — задумливо вела вона далі, — хлопців, дівчат, старих, що підіймаються поодиноці. Як наказує їм совість.

— Найдемо! — палко мовив Степан. — Ми будемо будувати, Валю, наше підпілля, як будують порохований погріб, — обережно й ґрунтовно.

І він почав будувати підпілля, як порохований погріб.

Десь взялись зв'язки, загони, явки, люди, ланцюжок людей, що знають тільки правого та лівого сусіду. Степан знав їх усіх, і земля, що здавалась йому після відходу нашого війська мертвою, задушеною, тепер ожила, заселилась людьми, готовими на боротьбу.

До Степана часто приходили зв'язкові від партизанів, від підпільних груп; приходили й з Великої Землі — здебільшого дівчата.

— І вам не страшно, дівчата? — питав він, щиро дивуючись. Дехто ображався. Дехто задержувато відповідав:

— А чого ж боятися на своїй землі?

Почали діяти загони Максима. Запалали німецькі казарми, полетіли під насип поїзди. Тихі ночі осіяло полум'я малих, та запеклих боїв в тилу.

Німці відповіли шибеницями. Десь чекала шибениця і на Степана. Про нього вже знали. Його шукали. Але він не думав тепер про смерть. Він знов почував себе хазяїном на своїй землі.

Так, він тут був хазяїном, а не бургомістри і гауляйтори. Йому доручили свою душу люди, його наказів слухались, навіть і не знаючи його. І він почував себе тепер як і колись, хазяїном, воєначальником, ватажком, а здебільшого — прикажчиком народної душі. Душоприкажчиком. Йому мертві заповідали ненависть. Йому живі звірили свої надії. Товариші, що гоїдались на шибеницях, доручали йому мститись за них.

У нього було тепер велике «господарство», куди багатше й складніше, ніж перед тим, — все це господарство треба було держати в пам'яті, нічого не довіряючи паперу. Він повинен був пам'ятати імена і адреси, дати і строки, вчинки і плани, риси обличчя і вдачі, вираз очей кожного в хвилину небезпеки. Він повинен був знати, кому можна вірити цілком, кому наполовину, а кому не можна вірити зовсім. Кого треба підбадьорити, кого полаяти, кому додати надії, з ким помріяти вкупі, а кого при першій же нагоді знищити, як їуду.

На шляхах своїх мандрів — а блукав він весь час, то один, то з Валею — він зустрічав тисячі людей. Біля випадкового вогнища люди розмовляють одверто. Він прислухався.

Старі нудились без зброї. Молоді хлопці, що повтікали з невольницького полону, одверто питали дороги до партизанів. Він придивлявся до них. Декому відповідав, знизавши плечима:

— Та хто його знає! Якби я знав, то й сам би пішов...

Декого одводив набік, давав яку-небудь адреску — першу і просту ланку довгого ланцюжка.

Потім він пізнавав у загонах своїх похресників.

— Ну як? — питав він.

— Та нічого! Воюємо! — жваво відповідали хлопці.

Ночі в партизанському загоні були для Степана і щастям, і відпочинком. Тут він був у своїх. Тут, на малій радянській землі, або — як у шахтарів — навіть під землею, в забутій шахті, він почував себе легко й привільно. Можна було спину випростати. Можна було

машкару скинути. Можна було вільно засміятись, назвати людину дорогим ім'ям «товариш».

Але засиджуватись тут йому було не можна. На нього чекала земля, що стогнала, страждала, — без нього вона сиротіла.

— Може, в діло мене візьмете? — просив він командира партизанського загону. — Що ж це я? І моста не висадив у повітря, і гранати не кинув. Прийдуть наші, і похвалитись нема чим.

— Іди, іди! — добродушно бубонів у відповідь командир загону свердляр Прохір. — Іди, своє діло роби! Без тебе тут упоравимось. Ти свої гранати кидай!

Він ішов і кидав свої гранати-листівки, начинені величезною, вибуховою силою — правдою. Їх читали жадібно, як дихають в підземеллі — гарячковими ковтками. Хто прочитав — розповідав сусідам, а хто прочитати не встиг — розповідав своє, про що самому мріялось. Як осколки гранати, розлітались по всій землі уривки фактів, лозунгів, ідей, але й вони вражали найстрашнішого ворога поневоленого народу — безвір'я.

— Про листівку чув? Ага! Значить, жива наша правда, не потоптана! Значить, є десь люди! Значить, є у них з кимось зв'язок! Значить, і армія наша стоїть, незламна, незабаром прийде на порятунок.

Траплялось і Степанові під час мандрів читати свої листівки. Він читав їх так, неначе бачив уперше, — жадібно, як усі. Наклеєна на огорожі листівка викликала і в ньому новий приплив віри. І він шукав в ній межі рядків, ним самим же написаних, нових фактів.

Смерті він не боявся. Він і не думав про неї тепер, наче її й не було зовсім, наче її люди, як і бога, вигадали собі на острах. Він не боявся, що його пізнають на битому шляху. В сивому, бородатому, обдертому мужику тепер не пізнати Степана Яценка. Можуть виказати? Ну, що ж? Значить, погано добрав собі людей, погано виховав, винуватити нема кого.

Він тепер рідко коли бував у себе в штаб-квартирі, жив на битому шляху, на людях, серед тачечників і бродяг, раптово з'являвся на шахтах і виселках, так само раптово зникав. Іноді певним людям він призначав зустрічі на дорозі і на побачення завжди приходив вчасно.

— А ми поліцмейстера вбили! — доповідав йому мо-

лодій кучерявий парубійко, чимсь дуже схожий на Васю Пчелінцева.

— Убили? Ну, молодці, молодці!

— Нам би тепер, дядьку Степане,— захлинаючись від захвату, говорив парубок, — нам би з партизанами зв'язатись. Такий можна наскок вчинити!..

— Над цим подумати треба, — відповів, почухуючи щоку, Степан. — Так поліцмейстера вбили?

— Убили. З одного маху.

— Гаразд, гаразд. Тепер, Васильку, доведеться тобі йти служити в поліцію.

— Мені? — пополотнів парубійко і розгублено всміхнувся. — Та ви жартуете?

— Ні, Васильку, не жартую. Серйозно, — відповідав він і ніжно дивився на юнака.

— Так мене... мене ж усі затюкають... Мене й батько прокляне!

— А це стерпіти доведеться.

— А наші придуть, що ж я їм скажу? — мало не плачучи, говорив юнак. — Всі партизани, а я — поліцай!..

— А це я на себе візьму.

— Але ж, дядьку Степане... — здавленим шепотом продовжував Вася, — але ж уб'ють!

— А смерті, Васю, нема. Її вигадали. Є капут для боягузів і безсмертя для героїв, середини нема. — Він обіймав за плечі Васю, пригортав до себе. — Шкода мені тебе, Васильку, — тихо говорив він, — шкода! А йти до поліції треба, більше нема кому. Ти десятирічку кінчив, по-німецькому трохи знаєш. Треба йти. Треба!

І Василько йшов служити до поліції. Тепер у Степана скрізь були свої люди; вони повідомляли його про німецькі плани, визволяли підпільників, допомагали партизанам.

Літній слюсар доповідав Степанові про депо. Сиділи тут же, край дороги, наузбіч селища.

— Пустив німець депо! — засмучено зітхав слюсар. — Он воно як!

— Да... невдало це вийшло...

— Тепер майстрів шукає. Паровози прийшли, ціле кладовище. А майстрів нема.

— Так...

— Ну, наші майстри не підуть. Ми їм так і сказали,

і молодим, і старикам: якщо котрась сука піде працювати в депо, ну, проклянемо і милувати не будемо!

— І не йдуть?

— Не йдуть! — радісно-здивовано вигукував слюсар. — Скажи-но, га? Жоден не йде!

— Добре. Дуже добре, — тер Степан щоку, — а ти, Антоне Петровичу, підеш!

— Я! — розгублено посміхався слюсар. — Ні, нащо ж? Ображаєте... І я не піду...

— Ні, підеш! На роботу станеш. І паровози візьмешся лагодити. А готові будеш калічити.

— Розумію... — полотноючи, відповідав слюсар. — Розумію я. Воля твоя, товаришу Степан, піду. Вб'ють мене за це діло майстри, а піду. Розумію.

І ніхто з людей, якими орудував Степан, не питав ні його, ні себе, за яким правом порядкує ними цей бородатий, схожий на бродягу чоловік. Вони знали, хто стоїть за ним. Батьківщина? Ні, батьківщина стояла за всіма. Але тільки за ним стояла партія. Партія доручила йому владу над їхньою душею.

Рекомендуючи людям Степана, голова підпільної еходки говорив: «Цей чоловік прийшов до нас від партії», — і всі зводили очі на Степана. Цей чоловік прийшов до них від партії. Значить, — від Сталіна. Він як посланець Сталіна йшов по цій, готовій повстати, набряклій гнівом землі — йому вірили.

— Куди ти тепер ідеш, Степане? — спитав Тарас сина.

Багаття погасло, тільки одна голівешка все тліла, вкрилась синявим попелом і, мов око, виглядала з золи. Загорнувшись у мокрий плащ і зщулившись, спав Петро Петрович. Парикмахер перевертався уві сні і стогнав.

— Іду Валі назустріч, — відповів Степан, і на його обличчі, як і завжди, коли він думав про дружину, показалась ясна, тепла усмішка.

Він попрощався з Валею сім днів тому, там, біля самої лінії фронту. «Ну, іди» — сказав він просто. Вони завжди тепер так прощались. Тільки цих два слова услід тому, хто ішов, — в них було все.

Припавши до землі, Степан дивився, як пробиралась Валя колючим чагарем. Он там, за тим переліском — Велика земля, наші. Він стежив за темним силуетом дружини з тривогою й... заздрістю. Зараз Валя

пройде цей чагарник, потім ярк, знов куші... наші. Вона кинеється до них... Червоні зорі на шапках. Хоч би побачити разочок! Але він знає: йому не можна. Це дезертирство. І те вже негаразд, що пішов провжджати Валю до цих кушів. Його місце не тут. Його місце там, на обпаленій горем і гнівом землі, в прифронтових селах.

— Ну, синку, — сказав Тарас, — що ж далі буде?

— Далі? — засміявся Степан. — Далі наші прийдуть. Скоро.

Але Тарас раптом розсердився на нього.

— Я тебе не про це спитав! Це я й без тебе знаю! І ти мене не вчи! — закричав він. — Ти ще молодий мене віри вчити. Я тебе сам повчити можу, як свою душу в чистоті держати. Я тебе про інше питаю. З чим ми наших зустрінемо?

— Як-то з чим?

— Вони до нас через кров ідуть. А ми з чим вийдемо?

Степанові раптом радісно защеміло в горлі. «Що за батько у мене! Що за старий!» Він з любовною гордістю подивився на батька і відчув себе його сином і почув, як глибоко-глибоко в цій землі шумить коріння його роду.

— Доброго ми з тобою роду, батьку! — весело засміявся він. — Козацького!

Старий здивовано глянув на сина.

— Ми не козацького, звідки ти взяв? Не козацького — робітничого. І прадід твій робітник був, і дід і дядьки. Вся фамілія наша — робітничка.

Але Степан весело обняв його за плечі:

— Козацького, козацького! Ти не сперечайся, батьку! — він нахилився зовсім близько до нього і сказав вже серйозно: — Я скажу тобі, що робити, батьку. Додому йди! По дорозі на мої адреси зайдеш, однесеш доручення. А прийдеш додому — вклонись матері, поцілуй Льоньку, а Насті скажи, що звелів я тебе одвести до певних людей. Настя поведе.

— Настя? — сердито закричав старий.

— Так, Настя, — посміхнувся Степан.

Тарас розгладив вуса.

— Добре, — сказав він. — Тільки спочатку я її відшмагаю. Можна? А тоді, гаразд, вже скажу: веди, мовляв, мене, старого, куди треба, Насте!

До Насті, задихавшись, прибігла її шкільна подруга Зінаїда.

— Ой, Насте! — закричала вона з порога. — Павлик прийшов!

Настя відчула раптом, як серце в ній обірвалось і покотилось... покотилось... Але вона навіть з місця не зрушила і спитала спокійно, майже байдуже:

— Павлик? Де ж він?

Подруга дивилась на неї з жадібною й одвертою цікавістю. — Ой, Настька! — весь час вигукувала вона. Байдужість Насті збила її з пантелику і навіть образила чомусь.

— Ох, бездушна ти, Настька! — сказала вона, манірно закопилівши губи. — Тебе ніхто кохати не буде. Я Павлика на вулиці зустріла, — додала вона нарочито недбало. — Могла й не зустріти. Подумаєш! — Але не видержала тону і закричала захоплено: — Ой, Настька! Він тобі записку прислав.

— Дай.

Настя взяла записку й відчула, що щоким у неї горять. «Настя! Буду чекати на тебе о п'ятій годині біля школи. Ти сама знаєш де. Павло».

— Який він... став? — тихо спитала вона.

— Ой, Насте, чорний весь! Страшний...

Настя поспробувала уявити собі страшного Павлика і — не змогла. Він став на думці синьооким, випещеним юнаком з рум'янцем на всю щоку. За цей ніжний, дівочий рум'янець та за ганебну для мужчин, на думку десятого класу «Б», пристрасть до поезії хлопці прозвали його «панночкою». Його ніхто не звав Павлом, всі Павликом, — і рідні, і товариші, вчителі.

Була без десяти п'ята, коли вона підійшла до школи. Павлика ще не було. Настя найшла вікно свого класу і крізь розбиту шибку заглянула туди. На неї ввійшло холодом і вогкістю порожнього, занедбаного будинку. Біля стіни чорною купою височіли поламані парти. І її парта там. Її і Павлика. Їх парусний човен, на якому пливли вони разом в життя. Це було у віршах Павлика. Парусом він називав мрію.

Настя довго простояла біля вікна. Було сумно й самотно, як завжди буває біля руїн рідного дому, де ти прожив своє життя, велике чи мале, однаково. Нарешті

вона одірвалась від вікна і пішла вздовж фасаду школи. Біля парадного під'їзду стояв кістяк з шкільного музею і шкiрив на Настю зуби. «Хто ж його витяг сюди? — здивувалась Настя. — Мабуть, німці... Навіщо?» Вона пішла вздовж огорожі шкільного саду. Дерева стояли голі, чорні, заплакані, як вдови. Мокрий осінній вітер хитав її. Застогнавши, вони повільно перехилялись набік. Ось одне впало, ось друге... Настя злякано, нічого не розуміючи, заглянула крізь огорожу й побачила: німецькі солдати, знявши куртки, рубали шкільний сад.

— Насте! — раптом почула вона тихий вгук за спиною.

Вона обернулась. До неї простягав руки Павлик.

Вона глянула на нього і відсахнулась. Боже ти мій, що вони з ним зробили? Павлик був худий, чорний, обдертий. «Де ж твої сині, веселі очі, Павлику?» — мало не закричала вона. Від нього тхнуло потом і гіркою махоркою.

Він захоплено дивився на неї.

— Он ти яка стала! — розгублено пробурмотів він і шанобливо спустив руки.

— А ти... ось ти який!

Він тільки зараз помітив жах в її очах і похнюпив голову.

— Який? — спитав він, дивлячись в землю. — Страшний?

— Ага-а... Страшний. Чорний весь.

Він засміявся уривчасто й гірко

— Це добре, що страшний, — посміхнувшись, сказала вона і поклала йому руки на плечі. — Страшний, значить чесний.

— Так, — палко відповів він і жадібно схопив її руки. — Я перед тобою чистий і чесний, Насте.

— А перед всіма? — обережно спитала вона.

— І перед всіма.

Вона радісно засміялась.

— А я? Страшна я?

— Ти! — захоплено скрикнув він. — Ти стала велика... Гарна...

— Але я теж... чесна, — прошепотіла вона, спустивши очі.

— Перед всіма?

— І перед тобою теж.

Він тихо, вдячно стис її руку в своїй. Тепер вони стояли мовчки, не дивлячись одне на одного.

З тяжким стогоном упало дерево в саду.

— Що це? — здригнув Павлик.

— Німці сад рубають... — відповіла Настя.

Лице їй раптом зашарілося. Він почервонів теж.

— Наш сад! — прошепотів він. — Пам'ятаеш?

— Пам'ятаю, — ледве чутно відповіла вона. Він не почув відповіді, а відчув її губами, як той перший і одним-єдиний поцілунок в саду.

— Там ще дерево було... — задихаючись, сказав він. — Пам'ятаеш?

— Пам'ятаю.

— Я вирізав на ньому літери: П. і Н.

— І серце.

— Пам'ятаеш?

— Пам'ятаю.

Знову завищала пилка, злобно, несамовито...

— Ось вони зараз по цьому сердцю... пилкою... — нервово сказав Павлик. — Чорт! Не можу я цього звуку чути! Ходім, Насте!

Вони пішли далі вздовж огорожі і зупинились біля великого каменя під липою. Це було місце їхніх давніх зустрічей, з 8-го класу. Настя сіла на камінь. Павлик примостився біля неї на руду траву. Обое мовчали. Ледь чутно, наче комариний дзум, долітав сюди спів пилки. Настя дивилась просто себе на пустир. Вона все хотіла спитати, де був Павлик, що робив, але щось заважало їй спитати, вона й не знала — що.

— Ну, а де наші?.. Весь десятий «Б»? — спитав Павлик.

— Хто де...

— Так... Розбрелись, розпорошились. Де Федір? Пам'ятаеш, він весь час мріяв конструктором стати. Винайти вічний двигун. Кумедний Федір!

— Він в армії. Чуток від нього нема. Може, й убитий.

— Щасливий!

— Що убитий — щасливий? — посміхнулась Настя.

— Ні, що він там, — щасливий. А коли й убитий, все щасливіший за нас. Ми все одно тут виздыхаємо... пропадем, як бур'ян...

Настя нічого не відповіла.

— Ну, а подруги твої де? Маруся?

— В тюрмі...

— Галя?

— В Німеччині...

— Ліза?

— Вона тепер Луїза.

— Німцям продалась? — посміхнувся Павлик.

— Ні. Тепер вона з італійцями. Каже, німці — свині, а ці — нічого...

— Стерво!

Тепер десь близько від них застукотіли сокири і з шумом упало дерево. Огорожа затремтіла. На них посіпалось мокре листя й тріски.

— Рубають! Рубають! — нервово сказав Павлик. — Все покоління наше рубають під пень...

— Не вирубають, — тихо сказала вона.

— Можливо, — злобно знизав він плечима. — Але покалічать — усе, — він устав і обтрусив з штанів листя. — Давай походимо!

Вони пішли через пустир.

— Ти, Павлику, гіркий став... лютий... — сказала вона тривожно і раптом спитала, уповільнюючи ходу: — Де ж ти був, Павлику, що робив?

Він посміхнувся і став.

— Це велика розповідь, Настусю, — сказав він, похитуючи головою. — І я тобі розповідав її багато-багато разів...

— Мені? — здивувалась вона.

— Так. В думці, — засміявся він. — Ішов сюди і цілу дорогу розповідав, розповідав тобі... А прийшов — і не знаю, з чого почати.

— З замітки в газеті, — тихо, не дивлячись на нього, мовила вона.

Він здригнувся.

— Ти читала?

— Читала.

— І прокляла?

— Ні. Пожаліла...

Він болісно наморщив хлопчачі брови.

— Цього не треба... Навіщо це? Жаліти не треба було. Це образа мені. Треба було зрозуміти.

— А як же це зрозуміти? — сказала вона ледве чути. — Я хотіла...

— Розумієш? — палко промовив він і схопив її руку. Розумієш, все сталося, як в поганому сні... поштовха-

ми... От були наші... от їх нема... і от — німці... Я розгубився... Я нічого не встиг зміркувати. Що робити з собою, як жити? І раптом — повістка... Так несподівано... Викликають до редакції їхньої газети. Але чому саме мене? Згодом я довідався від співробітників, що викликали всіх, хто працював у «Більшовицькій правді». Але ж я не працював там... Я тільки друкував там іноді вірші. Пам'ятаєш?

Вона кивнула головою і зашарілась. Вона пригадала вірші про школу і парус. Вони були присвячені їй. В газеті так і стояло: «Присвячується Н.». Тільки одна літера, але в десятому «Б» всі відгадали одразу. Настя розгнівалася на Павлика. Вона не розмовляла тоді три дні.

— Це Іверський, кульгавий чорт, мене вплутав! — вів далі Павлик. — Бездарний поет... Розумієш, така нездарна наволоч!.. А в німців він став головною особою в редакції. Він і вплутав нас усіх. Він і списку склав. Ну, от. Що було робити мені? Що було робити?

Він благально подивився на Настю. Настя мовчала.

— Да... — сказав він задумливо. — Не треба було йти. Просто не йти. Але, розумієш, я так розгубився... І мати, — він гірко всміхнувся, — мати вчепилась в мене, плаче: іди та йди, уб'ють! Ну, і... я пішов. Пішов, щоб відмовитись, пояснити, що тут помилка, що я не газетний працівник... Але мене ніхто й слухати не схотів. В редакції сидів офіцер з гестапо. Всі ходили навшпиньки. Іверський ткнув мені замітку й сказав: «Опрацюйте!» Ну, я і... опрацював. Нешкідлива замітка, пуста... П'ять рядків... І підписувати такі звичаю нема, а Іверський взяв і навмисне підписав сповна моє ім'я і прізвище. Коли я побачив це в газеті, — сказав він, кусаючи губи, — я одразу ж подумав про тебе, Насте...

Павлик похилив голову, намагаючись затамувати сльози. Настя мовчала.

— Так мене заплямували, — вів далі він, ковтнувши клубок, — і Іверський сказав мені, що тепер я мушу написати вірші — оду на прихід німців до нашого міста. Я відказав, що не вмію писати од. Він відповів: «Попробуйте!». Я сказав, що швидко взагалі не вмію писати. Він дав мені часу три дні і відпустив додому. І ось я zostався сам-на-сам з собою... дома... Тими днями я місця не находив собі, Насте, не находив місця так, що переказати тобі цього не можу. До паперу я й не

торкнувся. Я знав, що таких віршів я написати не зможу. Ось я весь перед тобою, Насте, — сказав він, вперше глянувши їй в обличчя за весь час своєї розповіді. — Я все кажу, що було, хоч і гірко це мені... Замітку, ще одну замітку я б, може, й написав... але вірші! Вірші! Адже їх серцем пишуть, ти знаєш!

— Ну? — тихо спитала Настя.

— І тоді я наважився втекти. Геть з міста. І втік.

— Я знаю... а то б я не прийшла...

— Справді? — посміхнувся він. — Я так і думав...

— Тебе шукали...

— Так... Мати розповідала мені... Ну от. Я вирішив пробратись до наших. Але біля Дона мене схопили німці, побили й кинули в вагон. А потім повезли. Куди — не знав я. Може, до таборів. Може, до Німеччини. Тільки далеко за Дніпром я втік з ешелона і залишився один на чужій землі...

Він провів рукою по чолу.

Настя мовчала.

— Невідомі для мене місця! — вів далі Павлик. — Тут давно вже й війни нема. І німці по містах, як у себе дома. В Києві на вулицях кадетики бігають. Народ замучений, затурканий. Я йшов через все це, наче крізь ніч, і думав: а мені куди ж іти, що робити? Хто я такий, Павло Бажанев?

— Як хто такий? — сказала Настя. — Ти — комсомолець.

— Так? — посміхнувся він і сумно похитав головою. — Це ще невідомо...

Вона здивовано глянула на нього.

— А ти думала коли-небудь, Насте, чому, чому ти, я, наші товариші з десятого «Б» — комсомольці? Думала? І я — ні. А тут задумався. І дуже.

— Не розумію я... — тяжко зітхнула Настя.

— А ти спитай себе: «чому я комсомолка?» Адже і ти, і я, і всі просто так ввійшли в комсомол, без мук, шукань, вибору, а багато хто і без роздуму.

— А треба... мучитись?

— Треба! — переконано мовив він. — Людина проходить крізь муку, як сталь крізь вогонь, і тоді стає людиною. А ми спочатку надягли червоні галстуки, потім комсомольські значки. Дуже просто. І почали мріяти про життя. І так ми про нього сито мріяли, що навіть на саму згадку соромно. А тут, — грубо перебив

він сам себе, — тут вочче життя стало переді мною. А я один. Нікого нема. Розумієш?

— Це я розумію... — прошепотіла Настя.

— Ми всі zostались самі, кожен на самоті з своєю совістю. І кожен сам за себе повинен був свій шлях у житті вибрати.

— Кожен думає, як би своє життя врятувати, а слід би думати, як врятувати душу, — пробурмотіла вона.

— Що?

— Це мій батько так каже.

— Душа! — засміявся він. — У нас в десятому «Б» про неї і не згадували. Я й не знав, чи є вона у мене, душа, чи так — пара... А як обкипіла вона кров'ю — тут я її і почув.

— Що ж ти почув?

Він не відповів. Він стояв, витягнувши голову, і дослухався до чогось.

— Знову пилка? — спитав він непевно. — Чи мені причулося?

— Тобі причулось...

— Так! — він нервово й ніяково всміхнувся. — Тепер буде пилка! А там, за Дніпром, мені все кроки вчувалися... все здавалось мені: у мене за спиною — кроки... Да, так про що ж я? — зморщив він лоба.

— Ти постарівся, Павлику! — раптом зауважила вона. — Ти тепер старий-старий...

— Так, вісімнадцять років.

— Більше! Тобі більше.

— Так, більше, — погодився він. — Сімнадцять з половиною років і півроку під німцем. Да, так на чому ж я? Ага! Зостався один. Один, на самоті з своєю душею, — він посміхнувся. — Один! А я ніколи раніш не був один. До кіно та й то ми ходили колективно, пам'ятаєш?

— Пам'ятаю.

— А тут я — один, і багато шляхів переді мною. Та не шляхів — нехай стежок, тим важче вибирати. І я мусив сам вибрати.

— Вибрати? — спитала вона.

— Так, вибрати. А хіба що?

— Нічого... Ти кажи...

— Бачиш, там, за Дніпром, журнали виходять. Поросійському і по-українському. Брошури. Газети. В них

розписується всіма кольорами райське життя в Німеччині. Німеччину називають Європою, а ви, мовляв, руські — азіати, і ви Європи не бачили й не знаєте. І не смієте свою думку мати про неї. І щодня в цих газетах опльовується найсвятіше, що було у нас з тобою... І я читав... Розумієш?

Вона мовчала й уважно дивилась на нього.

— Я все читав. Одне за одним. Я ковтав це, наче отруту, й казав: попробуй, отруй мою душу! Ну? І, проковтнувши, відкидав геть. Не отрута — блювне. Нудить, — він сплюнув. — Але були й інші брошури. Хитріші. Їх було написано... як би тобі сказати... шепотом! Розумієш? Улесливим таким шепотом, на самісіньке вухо. Вони й про соціалізм шепотіли. Дуже туманно, ледве чути, та все таки! А здебільшого про культуру. Знадливе слово! Еге? Або про українську націю. Або про місію молоді. І в цих брошурах нашому братові, руським юнакам, навіть лестили. І це я читав. І над цим сам один думав... Я не посивів? — раптом запитав він.

— Ні... Не видно...

— І мати каже: «Ні! Це в тебе волосся вигоріло». Та заплакала все-таки... Да, так про журнали... Ще були журнали літературні. Там можна було містити вірші й не на політичну тему. А так, ні про що. Розумієш?

— Ні, — сказала Настя.

Він засміявся.

— І я не розумію. Але, кажуть, можна. Ну, про сине небо, про голубі очі. Ні про що. Дехто писав так. І їв. А я голодував. Люто голодував я, Насте, і розповісти навіть важко, як. Картопляна лушпа була для мене справжнім бенкетом. А помийниці... Знаєш, Насте, я тепер поважаю помийниці. Черво Парижа! А з стін мені кричали плакати: «Юначе! На тебе чекає Німеччина!» А петлюрівські клуби розчиняли навстіж двері: «Юначе! Іди розважайся, танцюй і забудь, що у тебе душа в крові!» А шлунок бурчав: «Пиши вірші в журнали, ну, хоч ні про що, і їж!»

— А душа? — тихо спитала Настя. .

— Що душа?

— А душа що говорила тобі?

— Про душу потім. Я хочу тільки сказати, що треба було вибирати. І я вибрав. Я, наче віжки, взяв в руки всі ці шляхи, стежечки, путівці — і почав розбирати:

куди мені коня мого спрямувати. І раптом виявилось, що шляхів тільки два. Стежечок, тупичків багато, а шляхів, Насте, тільки два. Німці — чи Росія. І я, — сказав він тихо, — я вибрав.

— Що ж ти вибрав, Павлику? — ледве чутно спитала вона.

— Я скажу... Але спочатку ти пригадай: я був один. І навколо мене вовче життя. І люто голодував я. І душа, і морда в крові. І кроки за спиною. І все, що я мав за святе, опльовувалось кожного дня. І десь далеко-далеко Червона Армія, і навіть невідомо, чи є вона ще чи нема... І я вибрав, — сказав він, не дивлячись на Настю, тихо і проникливо: — більшовизм, Росію, комсомол.

Настя раптом радісно і легко зітхнула.

— Павлику! — закричала вона. — Який же ти підлий, Павлику! Чи ж можна так розповідати? Я бог зна що вже думала про тебе.

— Тільки я тепер, — покvapно мовив він, — не такий комсомолец, який був колись. Я тепер такий комсомолец, що за свої переконання вмерти не побоїться. Ти розумієш?

— Так.

— І якби тепер мене запросили повісткою до їхньої редакції, — посміхнувся він, — я б знав, що робити.

Він взяв її руки в свої і заглянув в очі.

— Ось тобі, Насте, і вся повість про мої блукання. А ти? Тепер ти розкажи. Чим ти мучилась, як ти вибирала, шукала?

— А мені й розказати нема чого, — посміхнулась вона. — Де вже мені про таке думати! Це ти у нас в класі був найрозумніший за всіх, ще тебе дівчата філософом дражнили. — А я — звичайна собі дівчина. Я просто живу, як совість мені каже.

— Совість! Гарне слово, — сказав він, посміхнувшись. — Шкода, нам не часто говорили його.

— А нащо його говорити? Совість треба мати, а говорити про неї не треба...

Він подивився на неї ніжно, уважно.

— А ти теж стала старшою, Насте, — сказав він.

— Стара?

— Ні. Але ти все була дівчинка. А тепер дівчаток нема...

— Так, нема...

— Я тобі багато ніжних слів ніс, Настусю! — тихо промовив він. — Скільки є в мові — стільки ніс, та ще багато сам вигидав.

— Не треба! — злякано сказала вона.

— Я їх так обережно ніс, щоб не пролити, не вронити на дорогу.

— Не треба! — знов попросила вона і закрила обличчя руками.

— Не треба? — сумно посміхнувся він. — Гаразд, я не буду, — і він покійно опустив долі руки.

— Тепер про своє щастя не треба думати... — прошепотіла вона. — Соромно.

— А про кохання?

— І про кохання... Не треба. Я і так знаю.

— А я?

— І ти знаєш.

— Насте! — рвонувся він до неї.

— Не треба! — строго зупинила вона. — Зараз не треба. Потім.

— Потім? — гірко засміявся він. — Та чи буде воно для нас, це «потім»?

— Буде! Буде, Павлику!

— Добре! — сказав він ображено. — Я не буду. Адже я тільки тому і хотів сказати тобі про... кохання, що ця зустріч у нас: здрастуй і прощай. Іду я.

— Ідеш?

— Еге. Завтра.

Вона нічого не спитала, тільки серце враз защемило...

— Я до наших вирішив пробиратись, Насте, — тихо сказав він. — Мені — вісімнадцять, я вже можу битись.

Сяючи гордістю, він подивився на неї й спитав:

— Правильно?..

— Д-да, — нерішуче відповіла вона... — Правильно... Так легше.

— Легше? — здивувався він. Він не такої сподівався відповіді.

— Еге, легше. Там б'ються одкрито, а як вмирають — то серед своїх.

Він розсердився.

— А як же інакше? Інакше як?

— Як ми б'ємось, — коротко відповіла Настя.

— Хто — ви?

— Підпільники, — тихо прошепотіла вона.

Він здивовано глянув на неї.

— А підпілля є? Є? — спитав він пошепки.

— Є, — знизала вона плечима і, подивившись на нього, похитала головою. — А ти, Павлику, всю Україну пройшов і ні партизанів, ні підпільників не стрів?

Він похнюпився.

— Я ж розповідав тобі... — сказав він, виправдуючись. — Я шукав, мучився, вибирав...

— А вони бились і вмирали, — тихо докінчила Настя. І зітхнула: — ех, Павлику!

Він мовчав, не підводячи голови.

Потім він спитав обережно і тихо, все ще не дивлячись на Настю:

— А мені до вас... можна?

Вона радісно всміхнулася.

— Звичайно, Павлику!

— Ти віриш мені?

— Як же не вірити, — просто відповіла вона. — Я ж тобі сказала: люблю...

9

Тарас повертався до рідного міста... Він поспішав. Три місяці не був він дома і звістки звідти не мав. Чи живі ще домашні, чи цілі?

Десять в дорозі і новий, сорок третій, рік зустрів. Зоря займалась червона, кривава... «Кривавий буде рік! — похитав головою Тарас. — Кров'ю поневолені, кров'ю і визволимось».

Тяжкі тепер стали дороги, якими він ішов. Справжнього снігу все не було, і осіння грязь застигла мерзлими грудками, йти було важко. Добре, що захопив з собою на обмін хутрянний піджак, обміняти не довелось, зате самому став у пригоді.

Тарас поспішав. Тяг він сім'ї мішок зерна та трохи картоплі, — все, що зумів добути в сплюндрованих селах. Але, головне, ніс він радісні новини додому. Може, знають вони, а, може, й не знають. Закубрено живуть... Ось він і розкаже їм, урочисто й неквапно, що німцям під Сталінградом невдержка вийшла. І єсть чутка: ударили наші на Дону. Міцно ударили.

Він дізнався про це від людей на битому шляху, тут звістки ширяться швидко. Ствердили й ті, до кого зай-

шов він на Степанові адреси. Та й в самого Тараса очі єсть. Битий шлях, як одкрита карта, її тільки треба вміти читати. «Чи ба, заборсались німці, забігали!» — влорудо примічав Тарас.

Одного разу, ночуючи в селі, почув він голоси й метушню на подвір'ї. Встав, вийшов. В дворі було повно поліцаїв. Вони метушились і галасували біля брички, і Тарас догадався: тікають. Він прислухався. «Панове, панове! — надривався один. — Треба почекаати начальника. Він дасть наказ». — «Та чого там? — кричав другий. — Ні, панове, поїхали». — «Та не можна ж, панове!» Тільки й чути було на всі лади: «Панове! Панове!», — і Тарас не втерпів — розреготався.

— Що панове, то панове! — сказав він, лукаво примружившись. — А товариші... доганяють! Га?

Цю новину він і ніс додому, як щось найдорожче: наші погнали німців.

Ось прийде він додому, збере своїх і скаже: «Вітаю вас, сім'я моя! Ідуть наші!» І подивиться на Андрія. Обов'язково подивиться. Нічого не скаже, а подивиться. Хай похнюпить голову син.

А тоді покличе до себе Настю. Спершу відшмагає... Ну, це так, словечка ради сказано. Шмагати він, звичайно, не буде, а полаяти — полає. «Від батька, — скаже він їй, — нічого не можна таїти: ні нареченого, ні діла». А полаявши, скаже строго: «Звелів тобі, Насте; славний наш партейний секретар, а мій син, а тобі він — брат, Степан Яценко, звелів тобі, не перечачи, повести мене до певних людей, про яких тобі відомо. Ну, веди!»

І вже тоді обійде стариків. Всіх, хто живий ще, хто ще дихає. З кожним порозмовляє окремо, обережно, як Степан вчив. Але слова кожному скаже свої.

Скаже: «Поодинці ми всі чесні... Тільки чесність свою в скрині ховаємо, як наречена посаг. Ні, ти чесність свою на стіл клади, в боротьбу кидай!»

Аж ось і місто вже недалеко... Його ще не видно, сховалось воно за туманом, але серце вже чує його, квапить... Ось і труби заводські показалися.

Тарас став і скинув шапку.

Багатотрубне місто, ніби великий корабель. Труби, труби, труби... Зараз вони мертві, і дим не хвилюється над жодною, а бувало Тарас відрізняв кожний димок, знав кожен гудок з голосу...

— Доживу! — сказав він, стискаючи кулак. — Доживу! Задимлять, як колись... Нічого. Доживу!

І він штовхнув свою тачку вперед.

Розступились перед Тарасом околиці, побігли вниз, до центру, вулиці. Кожен камінь тут знайомий Тарасу. Кожен дах. Він зворушливо дивиться на знайомі вулиці.

— Все як було! — радісно посміхається він. — Все як було. Як не може іноземець душі нашої змінити, так не може він і міста наші і звичаї перебороти на своє. Все як було...

— І тільки цього не було — шибениці. Тарас мимо-волі спинився.

Багато шибениць було на його шляху, міг би й звикнути. Але до шибениці звикнути не можна.

На цій шибениці висіла дівчина. Тоненька, худенька, неначе підліток. Дівоча голівка її безпорадно схилилась на плече і застигла.

Тарас ступив ближче, придивився і раптом закричав так страшно, що каміння бруку повинно було б затремтіти.

— Настя! — і впав на брук непритомний.

...Опам'ятався він дома в постелі! Над ним схилилось заплакане, зморщене обличчя дружини.

— Мати! — тихо гукнув він. — Чого ж ти донечку... Донечку нашу?..

Вона припала йому до грудей і заплакала.

Він провів рукою по її сивому волоссі.

— Мовчи, мати, мовчи! — сказав він ледве чутно. — Насті сліз не треба, — і розридався сам.

Павлик стояв біля дверей, похнюпивши голову, — плакати він вже не міг. Це він найшов і привіз на тачці Тараса. Він пізнав його з страшного крику: «Настя!» Він і сам першого дня кричав так.

А плакати він вже не міг. Два дні простояв він біля шибениці, коло Насті. Його ніхто не гнав, німцям тепер було не до нього. Він дивився в сине обличчя Насті, в її очі, затягнуті тонкою плівкою смерті, і здавалось йому: Настя з ним розмовляє. Вона завжди була мовчазна. Вона завжди вміла розмовляти мовчки: «Ти помстишся за мене, Павлику, правда?» — питала вона. «Правда! — шепотів він. — Навчи, як помститися за тебе, щоб ти вдоволена була?» Вона мовчала. Тільки трохи глузливо кривився їй скорботний рот. Вона

зустріла смерть гордо. Вона катам сміялась в лице, а Павлику здавалось: це вона з безпорадності його сміється. «Тільки не віршами, Павлику. Віршів не треба!».

— Донечко! Донечко моя! — голосила бабка Пріська. — За що ж вони тебе, неповинну! Не вкрала, не скривдила...

— Мовчи, мати, мовчи, — тихо шепотів Тарас. — Насті не ображай.

— Хоч би поховати дали! — плакала Пріська. — Поцілувати оченятка її сині... Обмити...

— Мовчи, мати, мовчи! Не таких поминків Наєті треба.

— За неї помстяться, — тихо сказав Павлик. — Тільки навчіть як, щоб вона вдоволена була.

— Це хто? — спитав Тарас, показавши на Павлика.

— Це Настин товариш, — сказала Антоніна. — Він і привіз вас додому.

— Мені мого життя не шкода, — схвильовано сказав Павлик. — Тільки що доберу, — все для Насті мало. Вона ж така була... така...

— За неї сини мої помстяться, — промовив Тарас. — Народ помститься, не забуде! — Він раптом щось пригадав і обвів очима людей, що стовпились біля постелі, неначе когось шукав. — Де ж Андрій? — спитав він, насупивши брови. — Чого ж його в нашому горі нема?

— Андрій? Андрія нема... — прошепотіла Антоніна і раптом заплакала.

— А де ж він?

— Пішов Андрій... Незабаром після вас і пішов.

— Куди?

— Не сказав. Тільки звелів: перекажіть батькові, він про мене ще почує.

— Та-ак! — сказав Тарас. — Один я! — Він глянув на заплаканих жінок. — Що ж ви мене в постіль поклали? Мені зараз лежати не можна. Пустіть.

Він встав і повільно випростав спину.

— Палицю мою дайте... — глухо мовив він. — Мені тепер без палиці... буде важко.

Йому подали палицю і, спираючись на неї, він пішов через всю кімнату до Павлика.

— Як тебе звуть? — спитав він, ставши перед ним.

— Павло.

Тарас довго й мовчки дивився на нього. Потім тихо сказав:

— Поведеш мене до певних людей... Насті нема, ти мене поведеш. Нічого.) Кров'ю поневолені ми, кров'ю і помстимося. Нічого. Нічого...

Другого дня Тарас пішов до Назара. Той лежав в білій сорочці під іконами.

— Що з тобою, Назаре? — злякано спитав він.

Сусід повагом обернув до нього обличчя.

— А-а, Тарас! — блідо посміхнувся він. — Вчасно! Застав.

Тарас сів біля постелі і обережно глянув на Назара. Був зараз сусіда тихий і ясний, наче від нього відлетіло вже все земне, і покинули його звичайна метушливість і балакучість. Він вже попрощався з землею. Справ у нього тут не лишилося.

— Негаразд, Назаре! — докірно похитав головою Тарас. — Поганий ти час вибрав.

— Не я вибирав. Смерть по мене повістку прислала.

— А ти не йди! Не корись!

— Смерть не німець, їй не коритись не можна, — лагідно заперечив Назар і зітхнув. — Про твоє горе чув, сусіде. Всіх вони на смерть карають, супостати. Кого незабарною мукою карають, а от нас — повільною...

— Не можна тобі помирати, Назаре! — знову сказав Тарас. — Я до тебе в справі прийшов.

— Я з справами кінчив, — тихо прошепотів Назар. — Пробач мені на цьому, сусіде.

Вони обидва замовкли й задумались. «Ось і пожито на землі багато, — здивовано думав Тарас, — і коріння пущено, а диви — йде людина з землі легко, немов і не жила. Що ж вона, смерть? Чого ж її боятися? Помирати легко, — жити, виходить, важче!

— Чим грішний я перед тобою, сусіде, — з тихою урочистістю промовив Назар, — чим скривдив тебе чи образив — прости Христа ради, не осуди!

— Бог простить! — відповів Тарас. — А в мене на тебе, сусіде, за серцем нічого нема.

— На тім спасибі!

Вони знову помовчали.

— Бог? — сказав Назар. — Перед ним, коли є він, у мене гріха багато. Налипло, по землі ходячи, як до колії болота... Ну, про те я йому сам відповідь дам. Коли є він. А нема — черва не осудить, простить, — він передихнув. — Суєтний був, користолобний і на язик лихий. За-

кону не сповняв, на тім нехай баба моя мені простить, і люди... — він знову передихнув і кінчив. — А перед рідною землею на мені гріха нема.

— Нема, Назаре, — сказав Тарас, — це всі люди знають.

— Прийдуть наші... Ти їм скажи, Тарасе.

— Скажу! Скажу!

— Так і скажи: жив Назар Горовий нескорений і вмер, не скорившись.

— Скажу, сусіде. Це скажу!

— А що гранат я в німців не кидав, — сказав він тихо, винувато, — на тім хай простять мені... Старий... Та й гранат у мене не було...

Раптом страшною силою вибух потряс хатину. Задзелькотіли шибки. Посипалась штукатурка з стелі.

— І померти не дадуть спокійно, — засмучено зітхнув Назар.

Вибухи тепер лунали один за одним. Хатина Назара скрипіла й стогнала на всі голоси, всі дошки в ній тремтіли...

Вбіг засапаний Льонька і крикнув:

— Ти тут, дідусю? Німці місто рвуть!

— Що таке? — не зрозумів Тарас.

— Висаджують в повітря місто німці! — крикнув Льонька. — Тікають!

— Як тікають?

Тарас схопив свою палицю і кинувся слідом за Льонькою.

— А не давати їм тікати! — крикнув він на ходу.

Він побіг по вулиці, тарабанячи палицею у віконниці і кричучи:

— Гей, виходь, люди! Гей, німці тікають! Та не дамо ж їм втекти! Гей, виходь, мужчини!

Біля нього вже збирались люди.

— Та нехай тікають! — крикнув хтось з натовпу. — Ми ж їх не кликали! Ну, і чорт з ними, слава богу!

— Чого ти хочеш, Тарасе?

— Не дамо втекти німцям! — кричав він. — Переб'ємо їх тут!

— Без нас переб'ють, Тарасе!.. Ми ж не військові люди. Нас це не стосується.

— Як не обходить? — заревів Тарас. — Як це нас не обходить? А кого ж? Німці цілі втечуть — знов заяв-

ляться нас топтати, дітей наших вішати! Не дамо німцєві втекти! В землю їх! В землю!

Він побіг, вимахуючи палицею, до міста, Льонька поруч нього. Звідусіль вже бігли робітники, багато зі зброєю, яка бог зна звідки потрапила до них.

З автоматом в руці і гранатами біг і Павлик. Пробигаючи повз шибеницю, він оглянувся на Настю. В сутінках не видно було її обличчя, тільки скорботний силует синів в осяянім полум'ям пожеж небі, але Павлик знав тепер, що Настя благословляє його на бій і смерть.

— Ех, шкода, рушниці нема! — зажурено крикнув Тарас на бігу. — Ех, рушниці, шкода, нема, Льонько!

Вони вбігли в центр міста, на майдан, що ще курів після вибухів, і крізь дим і гар, крізь хмари цегляного пилу, крізь чорне полум'я, що пожадливо лизало каміння, побачив Тарас своє місто... Будинки, здіблені від жаху, скорчені, смертельно поранені, охоплені пожежою, падали перед його очима купами чорного каменю...

Тарас став, тяжко вражений, пригнічений новим горем.

— О-о-о! — простогнав він, схопившись рукою за серце.

Що вони зробили з містом! Що вони зробили, варвари, з серцем Тараса! Вчора він побачив на шибениці синій труп своєї дівчинки, зараз на вогнищі перед ним корчилось його місто...

А крізь дим потай, мов злодії, пробирались, відступаючи, німці. Їх машини збились серед руїн вулиці, налазили одна на одну, охоплені панікою, бігали механіки й солдати, з кабін висовувались офіцери й погрожували комусь пістолетами...

Тарас побачив їх.

— Ось вони! — закричав він, показуючи на німців пальцем. — Ось вони! Люди, бачите їх? Бийте ж! Бийте їх!

І він підняв над головою свою сучкувату старечу палицю. Був він зараз страшний, грізний з цією палицею в руках, сивий, без шапки, осяяний полум'ям горячого міста...

— Дідусю! — почув він Льоньчин голос. — Ось зброя, дідусю! Бери!

Тарас обернувся на голос. Льонька схилився над чимсь.

— Іди, дідусю, бери!

Тарас підбіг і побачив труп німця і зброю при ньому.

— Хто його? — хрипко запитав Тарас.

— Хтось з наших... заводських... Щойно пробігли тут. Чуєш, дідусю, стріляють.

— Ага! — злобно зареготався Тарас. — Так, так! Давай і ми, Льонько, як люди! Давай! — він нахилився, підняв автомат і гранатну сумку.

— А! — сказав він з досадою. — Шкода, не навчився, як його, чорта, кидають — гранату...

— Я знаю, дідусю! — покwapно обізвався Льонька. — Дай, покажу!

— На, Льонько, кидай! Кидай, онучку! Кидай, прощу я тебе! А я їх з автомата.

Льонька розмахнувся, примружився і жбурнув гранату в гущу німецьких машин. Пролунав вибух і потім одразу ж крики, стогони, перелякані постріли...

— Кидай, онучку, кидай! Завили? Кидай, я тобі кажу! Але тут він відчув, що його щось ударило в бік, обпалило. — О-о-о! — тихо простогнав він і повалився на землю...

— Дідусю! — кинувся до нього Льонька.

— Нічого... нічого... поранило... Ти кидай, Льонько! Кидай, прошу я тебе!..

А дома, на Каміннім Броду, бліді жінки сиділи за зачиненими віконницями і за кожним вибухом тремтіли й хрестились.

— Господи, господи! — шепотіла бабка Пріська. — Оборони старого й малого, від смерті укрій!..

— І Андрія! І Андрія теж! — просила Антоніна. — Де б він не був, щоб не робив — спаси, господи, раба твого Андрія і гріхи йому прости.

10

Андрій ішов додому.

Він знову йшов додому, але тепер не боязко, стежкою, не в селянській свитині, потай, як втікач, — а широкою дорогою боїв і наступів, в армійській шинелі.

Десь біля Богучар дістався він, нарешті, до нашого війська, він зразу сказав командирю, що хоче знов би-

тися. Він сказав ще, що був у полоні і що йому треба спокутувати свою провину перед батьком і армією і провину цю він сам знає. Він хотів ще додати, що не голіруч прийшов до них, що, пробиваючись сюди, він і самотою, і з товаришами не раз нападав на обози відступаючих німців і бив їх, і чимало набив. Але, глянувши в суворе, вкрите чорною кіптявою бою лице командира, нічого не сказав. Що сказати їм, хто стояв насмерть під Сталінградом, чим йому перед ними хвалитися? Він мусив би зараз, як вони, бути весь в крові і кіптяві, і щоб від кожуха пара йшла, і на сорочці сіль проступала від солдатської праці і поту, і на чоботях були сніг і грязь всіх шляхів, від Волги до Дона. Що ж він, чистенький, стоїть перед ними, воїнами? Йому, втеклому солдату, перед ними соромно.

Андрія довго і строго допитували в особливому відділі, та не так строго, як він сам багато разів допитував себе.

Він би так спитав: — В чім провинна твоя, Андрію, перед батьківщиною? — В тім провинна моя, що я смерті побоявся. — А ще в чім? — А ще в тім, що я зневірився. — Через що ж трапилося так, Андрію? — Через те що душа у мене була убога... — А тепер не боїшся смерті? — А тепер не боюсь. — Де ж ти смертного страху позбувся, Андрію? — В рабстві. Рабство гірше за смерть. — І там же віру найшов? — Ні. Найшов ненависть. Вона від віри дужча. — Чого ж ти хочеш тепер, Андрію? — Зброї прошу. І місця в строю, товариші. — Для чого ж тобі зброя Андрію? Щоб прощення батька заслужити? — Мені його прощення мало. — Щоб провину свою перед батьківщиною спокутувати? — Мені і цього мало. Для цього і одного бою досить. А я до вас на всі бої прийшов. — Щоб ненависть свою наситити? — Її наситити не можна. Вона — смертна! — Для чого ж тобі зброя, Андрію? — Щоб до кінця битись! До перемоги! На менше я не пристану.

Так його не допитували в особливому відділі. А може, й допитували, та іншими словами і, уважно подивившись на нього, — так, наче в душу заглянули, — повірили, — й послали в стрій. Тут йому дали зброю.

Він взяв гвинтівку. Вона була зовсім така, як і та, що кинув її в кукурудзу, коли здавався німцям, — звичайна, російська, трилінійна, з золотистим ложем і гранчастим багнетом. Чого ж тоді була вона для Анд-

рія нікчемним паліччам, а тепер видалась грізною силою?

Андрія поставили в стрій. Але перш ніж повести поповнення в огонь, командир роти вивів новаків на поле вчорашнього бою й сказав:

— Дивіться!

І вони подивились...

Чорним снігом було вкрите поле, все потоптане і розтерзане, солодкуватий запах пороху ще витав над ним. А скрізь, неначе дохлі коні, валялись німецькі танки, обгорілі й понівечені; німецькі гармати покірно підіймали вгору стволи, як полонені підіймають руки; скорчившись і задубівши, лежали побиті німці, брудне руде волосся вже примерзло до землі, в розчавлених касках застиг лід.

Від усього поля, переораного трактором війни, від поваленого в порох ворожого заліза, від могутніх слідів гусениць наших танків ішов густий і терпкий запах перемоги і, ковтнувши його на повні груди, Андрій заздро подумав: «А мене тут не було!»

Він тепер заздрив тим невідомим солдатам, — може, землякам, — що пройшли тут вчора з славою, вщент розбиваючи німців на Дону, женучи їх на захід.

— Дивіться! — строго мовив командир. — Дивіться, як наші руські б'ються! Як руські німця б'ють.

— Що ж! — відповів Андрій, кусаючи губи. — Дайте ї нам побитися.

— Бою просимо! Бою! — нетерпляче закричали новаци. Їх хвилював вигляд і запах переможного поля, і кров запалювалась їм полум'ям перемоги.

— Буде вам бій! — посміхнувшись, сказав командир.

Вдосвіта пішли вони в бій. Вони влились у великий потік наших військ, що наступали на ворога, і Андрієві пощастило брати участь в тому славному зимовому марші від Волги до Дніпра, про який ще будуть писати історики.

Вони йшли на захід... Дорогою їм зустрічались довгі, похмурі колони полонених німців. Німці йшли в зеленних шинелях з обірваними хлястиками, без ременя, уже не мужики і не солдати — полонені, і Андрій злорадно всміхнувся, дивлячись на них: «Ага! Ось ви, непереможні, ну-ну!» І завзятіше кидався в огонь. Бувалі бійці вчи

ли його ремесла воїна. Вони знали тепер те, чого не знав він і знати не міг, — він був в полоні, а вони в боях. Бій — найкраща академія. Зате він міг навчити їх ненависті. Він розповідав їм про міста, що стогнуть під чоботом ворога. Він говорив їм:

— Якби ви знали, з якою тугою і вірою чекають нас там, ви б бились ще лютіше!

Коли Міллерово було взяте дивізією, в якій був Андрій, і навколишні села очищені від німців, Андрій показав товаришам:

— Ось тут був табір смерті!

Він стояв, обпалений боем, окрилений перемогою, і дивився на цей пустир. Ще метлявся іржавий колючий дріт... Сніг лежав на ньому... Він дивився на нього і відчував, як знову закипає в ньому жадоба помсти. Її не вгамуєш нічим. Під натиском радянських військ одне за одним визволялись міста, але Андрієві всього було мало. Він рвався додому, до рідного міста. Він знав: там наших ждуть. З смертельною тугою ждуть. Може, про Андрія й не думають, — батько прокляв, дружина не пробачила. Ждуть багнета руського. Але ось багнет в Андрієвих руках. Ждуть його чи не ждуть — це він несе їм волю. Це він крізь дим і кров рветься додому.

Може, живий і не дійде. Він не боявся смерті. Він не відлежувався від неї. Командирові відділення, сержанту Власову, він казав першого ж дня:

— Якщо вб'ють, повідомте рідних. Адреса — ось вона!

Але він знав: тепер і мертвий він піде додому.

Йому пощастило. Він дійшов живий. Раннім ранком — ще темно було, і місто потопало в сірому морозу, — прорвався він один з перших до міста. На знайомих, рідних вулицях доколював останніх німців.

Йому дозволили забігти додому. Він не постукав у віконце, увійшов прожогом, рвонувши двері.

— Андрію! — закричала Антоніна і кинулась до нього.

Він обережно обняв її. Він боявся бути ніжним. Полум'я бою горіло йому на чорних щоках.

— Татко прийшов! — радісно заверещала Марійка. — Татко наш зовсім прийшов!

— Не зовсім, доню! — відповів він. — Мені ще далеко іти.

Він обвів сім'ю пожадлигим, нетерплячим поглядом, але батька не найшов.

— Де батько? — хрипко запитав він.

— Він у себе лежить. Ранений, — поквапно відповів Антоніна. Андрій увійшов до батька.

Тарас лежав на постелі і на Андрія глянув, як тому здалося, глузливо.

— А-а, Андрій! — посміхнувшись, протяг старий.

Андрій злісно зірвав щось з грудей і, затиснувши в кулак, сказав батькові:

— Здрастуйте, тату! І прощайте! А це, — він жбурнув щось на стіл, тьмяно брязнуло воно, немов півкарбованця, — чи живий буду, чи загину — бережіть! — і вибіг геть.

Тарас немічним голосом гукнув на дружину:

— Покажи, що він там кинув!

Бабка Пріська подала йому медаль.

— «За відвагу», — прочитав Тарас і знов посміхнувся. — Втік? Гордий чорт, моєї крові!

Вбіг Льонька, як завжди, засапаний, як завжди, з новиною.

— Дідусю! — закричав він. — Наші йдуть і йдуть!.. В місті повно війська! І танки!

— Ех! — немічним голосом мовив Тарас. — От лихо, не могу я встати! Ранений... А то б вивів я все своє сімейство перед бійців і найстаршому командирі сказав би: «Можу тобі, командире, прямо в очі дивитись і всім твоїм воїнам. У моєї фамілії душа перед батьківщиною чиста...»

— А Насті нема! — прошепотіла бабка Пріська. — І від Ничипора скільки місяців чуток не було.

Ничипора, молодшого сина Тараса, ще восени було поранено під Сталінградом. Його одвезли в госпіталь, за Волгу. Лікар, що оперував його, сказав:

— Жити ви будете, а воювати вже ні — не доведеться.

Ничипір занудьгував і спитав лікаря:

— А що ж я тепер робитиму?

— Що до війни робили?

— Робітник я. Металіст. Монтажник, — відповів Ничипір. — Домни я будував, приміром...

— Ну, і дуже добре! — зрадів лікар. — Будете домни будувати!

Поруч Ничипора в палаті лежало багато бійців. Сусідом по ліжку був цікавий чоловік, сержант Олексій Куліков, родом пензенський.

— Я, брат, — сказав він Ничипорові, — в середнім ремонті не вперше. Полагодять — і знову піду. На мені рана гоїться швидко.

І справді, навдивовижу швидко гоїлись його рани, навіть лікарі дивувались. А Куліков посміхався:

— У нас, у Кулікових, шкура міцна, до лікування способна. Діди без дохтурів прожили, самі рани гоїли. А в мене які рани? Так, поранення!..

Ничипорові все було ніяково що з ним так тут панькаються. Зчистили з нього окопний бруд, одмили, вибили і поклали в чисті простирадла, тихого й просвітлого. Ніколи й ніхто так не дбав за його тіло. Це тіло любила мати і, бувало, голубили жінки, і сам він двадцять сім років волочив його по грішній землі; нині діряве, все побите осколками, воно дісталось чужим людям — лікарям та сестрам. І ось, глянь-но, вони доглядають його так, наче він — коштовний посуд. Аж совісно.

Праворуч від нього лежав боєць без руки. Цей все було буркотів, невдоволений і з їжі, і з лікарів, і з палати. Олексій Куліков слухав-слухав, тай спитав якое:

— Ти що, голубе, шорник сам?

— Чого ж це я шорник? — оторопів той.

— Чи, може, швець? — допитувався Куліков. — Котра людина сидячого ремесла, та буркотіти любить. Робота нудна, самотня, — от і розважаєш сам себе.

— Ложкар я! — сердито закричав буркун. — Ложки робив! Ось хто я, коли хочеш знати. Може, я найліпший ложкар був на всю Горківську область. Може моєю ложкою вся Росія борщ сьорбала! А тепер мене самого з ложки годують, руки нема.

— А якої руки нема? — Правої, чи що? — запитав Ничипір.

— А хоч би й лівої? Краще б мені герман обидві ноги одірвав. Нащо мені ноги? Не танцюрист. А без руки — куди ж я?

— Була б права... — потішав Куліков. — А без лівої і принатуритись можна.

Але на безрукого добрі слова впливали мало, бубонів він без упину.

— Чого мене лікуєте? — буркотів він на лікарів. — Мене лікувати річ зайва. Відвоювався я. Ви Кулікова лікуйте, він ще для бою годящий.

— Ну, що ж! — відповідали лікарі. — Кулікова вилікуємо для бою, а тебе для життя.

Ці слова вразили Ничипора, він їх почув. І Кулікова, видно, вразили вони. Увечері Куліков підійшов до сусіда й схилився над ним.

— Для життя тебе лікують! — промовив він. — Чуєш, сусіде, слова які? Для життя! Гарні слова! Візьми, приміром, машину, трактор. Переламай ти йому гусениці, дифер, кузов, — що вийде? Лом. Не машина це буде, а залізний лом. Тільки й того. А людині руки одірви, ноги висмикни, — людина була, людиною й зосталася. Чуєш? Бо в людині душа єсть, розум, — він зовсім близько нахилився до сусіда і дихав йому в лице. — Не журися, земляче, чуєш? Живи. Дуже я тебе прошу. Живи для життя.

І, почувши ці слова, задумався про життя і Ничипир. Гірко було йому, що не доведеться вже покурити з хлопцями махорки у бліндажі, не бігти йому разом, пліч-о-опліч в атаку, коли смертельно весело гуркоче артилерійський грім, смерть гаряче дихає в обличчя, і від подиху її моторошно, і весело, і буйно на душі... Він тепер знав, для чого лишився він живий на землі і для чого житиме довго і плідно: для великого життя лишився він жити, для праці.

Виписуючись з госпіталю, він довго тис руку Кулікову.

— Додому йдеш? — питав сержант.

— Додому начебто, — посміхнувшись, відповідав Ничипир. — Власне, дім ще під німцем. Але думаю так: визволять. Га? Як ти гадаєш?

— Визволять! — певно відповідав Куліков. — Ну, іди. А я ще по кулю піду. Я ще битися не кінчив.

— І я б... пішов... — ніяково мовив Ничипир. — Та от милиці не пускають...

— Нічого, нічого! Іди додому! Без тебе впораеться, — він знову потис руку Ничипору. — Додому йдеш? Святе діло, брат! Всі ми відвоюємо — додому прийдемо.

Тими днями наша армія, розбивши німців на Дону, гнала їх донськими степами.

— На мій дім наші напрямок держать! — вигукував Ничипир. — Точнісінько на мій дім, за курсом...

І він вирішив іти слідом за армією, що наступала.

Подорожні машини охоче брали його.

— Давай підвезем! Далеко? — питали його шофери.

— Воно і далеко, і близько, — відповідав, знизавши плечима, Ничипир. — Загалом воно близько, а що не в наших руках — далеко. Ну, думаю, поки на милицях дошкандибаю, візьмуть, га?

— Раніш візьмуть! — відповідали веселі шофери.

— І я так гадаю, раніше. Поспішати треба.

Він поспішав. Він ішов і їхав по визволеній землі, ночував по визволених селах. Його скрізь пускали охоче, йому поступались кращим місцем.

— Це не мені, — догадувався він, — це — милицям моїм. Це крові моїй пролитій шана.

І він знав, що за це дякувати ніяково, не слід; замість подяки він розповідав хазяям про Сталінград. Він говорив про Сталінград шоферам, що підвозили його, і бійцям, що годували з своїх казанків. Його слухали охоче, — і він, і його милиці вже належали історії.

Але що далі йшов на захід Ничипир по визволеній землі, тим все більше захоплювали його інші турботи й думки. Він бачив: вставала земля з попелу, нескорена земля, незгубне життя.

В селищах жінки в голубий колір мазали свої хатки.

— Гей, — кричав він їм. — Чи не занадто рано, молодички! До великодня далеко.

— Та хай йому чорт! — сміючись, відповідали жінки. — Гібельштрассе замазуєм... — І вони показували йому на німецькі написи на хатах: — «Гібельштрассе». «Герінгштрассе»... — Жінки з люттю замазували німецькі сліди.

По селах заклопотані мужики з-під снігу викопували колгоспне добро, з потайних ям діставали зерно, лагодились до сівби.

Похмурий мужик хазяйновито припасовував до тину, замість хвіртки, дверцята від німецького автомобіля.

— Ти що ж це? — сміявся Ничипир. — Трофея придбав на господарство?

— А що ж? — спокійно знизав плечима мужик. — Вони у мене весь двір розорили...

В Більську Ничипир побачив першу торговельну крамницю — книжкову. Всі будинки навколо було спалено й зруйновано, книжкова крамниця лишалася чудом ціла. В вітринах не було зовсім скла, але книги лежали акуратними стовпчиками.

— Так покрадуть же! Покрадуть! — сказав продавцеві Ничипир.

— Не вкрадуть! — переконано відповів продавець. — Народ під німцем жив, на їхні обіцянки не надився. Чого ж його тепер сумнівом ображати? Нашому народові вірити можна.

Наче на свято, виходили люди на будівництво мостів і шляхів; вони знудились за вільною працею, мов за хлібом. Коло звуглених заводських корпусів збирались робітники. На шахтах, не чекаючи наказу, відкачували воду. Майстри метушились на кладовищах паровозів. Нищпорили в снігу, хазяйновито збирали болти і гайки. Жінки зносили до шкіл меблі. З лісів і балок вертались партизани. Все було охоплено жаждою відбудови. Земля підводилась з попелу. Люди не хотіли чекати, не могли чекати — в поле, де вчора пройшов бій, сьогодні виходили колгоспники.

Ничипир відчув, як у нього починають нетерпляче свербіти руки. «Ех, роботи скільки! Роботи!» — пожадливо думав він, дивлячись на мертві цехи.

Це не втомлений, хворий солдат ішов з фронту, — це йшов будівник. Жадний. Нетерплячий.

Перед ним лежала земля, як і він — тяжко поранена. Над шахтами гірко схилялись зруйновані копри. Залізні мости дерлись на дерев'яні костилі. Скрізь кришавились рани.

— Нічого! — говорив Ничипир. — Нічого, брат, живемо! Ех, роботи скільки! Роботи! А милиці, що ж? Милиці скоро геть! І аж закурить, будьте ласкаві!

Таке-бо життя: рани гояться. Вони гояться...

З М І С Т

	Стор.
Частина перша	3
Частина друга	43

Редактор Ф. Байдаченко.
Обкладинка художника Є. Грейліха.
Заставки і кінцівки художника Р. Єфіменко.
Техредактор В. Піцко.
Коректор Є. Анчис.

Борис Горбатов «Непокоренные»
(на українському мові)

БП 18264. Зам. 3730. Здає до набору 19.VII—1952 р.
Підписано до друку 20.IX—1952 р. Формат 84×108^{1/32}.
Друк. арк. 6,76. Обліково-вид. арк. 7,14. Тираж 50.000.
Ціна 2 крб. 10 к. Обкладинка 1 крб.

Обласна друкарня обласного Управління в справах
поліграфічної промисловості, видавництв і книжкової
торгівлі, м. Стадіно, Складська, 2.

10 крб. 50 коп.

11
* ПИСЬМЕННО
* КОП.